

VERSLAG VAN DE STUDIEDAG

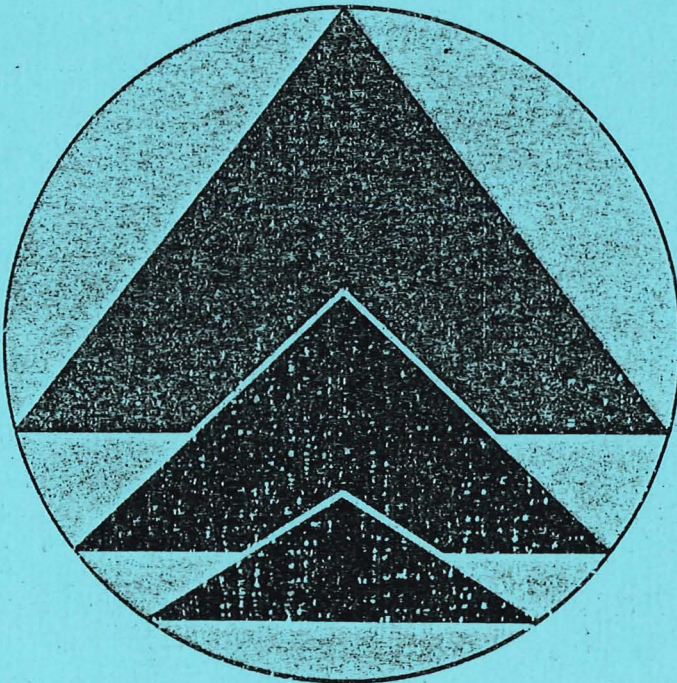
"DE WORLD CONSERVATION STRATEGY EN DE

NATUUR- EN MILIEU-EDUCATIE"

gehouden op 10 juni 1982 in het

Koninklijk Instituut voor de Tropen te

Amsterdam

Commissie voor Natuurbeschermingseducatie

Rijswijk

Januari 1983

1	1. Inleiding
2	2. Doel van de studie
3	3. Methode
4	4. Resultaten
5	5. Conclusie
6	6. Literatuurverwijzingen
7	7. Bijlagen
8	8. Samenvatting
9	9. Dankwoord
10	10. Conclusie
11	11. Literatuurverwijzingen
12	12. Bijlagen
13	13. Samenvatting
14	14. Dankwoord
15	15. Conclusie
16	16. Literatuurverwijzingen
17	17. Bijlagen
18	18. Samenvatting
19	19. Dankwoord
20	20. Conclusie
21	21. Literatuurverwijzingen
22	22. Bijlagen
23	23. Samenvatting
24	24. Dankwoord
25	25. Conclusie
26	26. Literatuurverwijzingen
27	27. Bijlagen
28	28. Samenvatting
29	29. Dankwoord
30	30. Conclusie

INHOUD

blz.

Ten geleide	
Programma	3
Introductie op het thema	4
Welkomstwoord (H. Wals)	6
Inleiding (A. Coppes)	8
Milieuproblemen in een mondiaal ontwikkelingsperspectief (drs. W. Burger), met stellingen	11
Educatieve projecten (A. Boermans), met stellingen	22
Naar een nieuwe filosofie voor de natuur- en milieu-edu- catie (drs. P.J. Schroevers), met stellingen	32
Voorbereiding discussie	45
Verslag discussiegroepen	47
Samenvatting en sluiting (Schroevers)	62
Vervolg op de studiedag	67
Bijlage 1 : samenstelling voorbereidingsgroep; notulisten	70
2 : beschrijving projekt "Energie, waar komt zij vandaan"	71
3 : beschrijving projekt "Leefbaar is anders"	74
4 : deelnemerslijst	76
5 : literatuurlijst	80

WELKOMSTWOORD (H. Wals)

In bepaalde situaties moet je flexibel zijn in het leven en dat demonstreer ik nu door hier te staan in afwijking van datgene wat in het programma is aangekondigd. Want dan zou u zien dat op dit moment de heer Coppes geacht wordt het woord te voeren en die zit op dit moment in de zaal. Die heeft gevraagd - en dat lijkt me ook wel voor de hand te liggen - dat ik in eerste instantie datgene doe waarvoor ik om kwart over tien ben aangekondigd, namelijk u hartelijk welkom te heten namens de Commissie voor Natuurbeschermingseducatie, en dat doe ik omdat deze dag onder auspiciën van deze commissie wordt georganiseerd.

Ik wil graag iets over de Commissie zeggen. Dat deze studiedag wordt georganiseerd door de Commissie voor Natuurbeschermingseducatie is in feite een resultaat van een evolutie van het denken binnen de commissie, die een commissie is van het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Aanvankelijk had zij tot taak het opvoeden tot de natuurbeschermingsgedachte en tot 1970, het bekende natuurbeschermingsjaar, stond de groene educatie centraal in het denken en doen van deze commissie. Daarna ontstond een wat meer maatschappijkritisch georiënteerde educatie, hetgeen onder andere tot uitdrukking kwam in het advies dat de commissie in 1975 aan de Minister deed toekomen, het "Advies inzake een beleidsplan voor de educatie betreffende het natuurlijke milieu en het waardevolle cultuurlandschap". Een advies met een hele lange naam, meestal aangeduid als het "gele advies". In dat advies gaat de CNBE weliswaar ervan uit dat de natuur een waarde op zichzelf heeft, maar het legt bovendien een verband naar het veel bredere begrip milieu door te stellen dat de milieuproblematiek een maatschappelijk vraagstuk is, verbonden met het functioneren en de inrichting van de gehele samenleving.

In vergelijking met de periode voor 1980 stelt de CNBE dat de natuur-educatie zich veel breder dient te oriënteren en als gevolg daarvan veel meer aandacht moet besteden aan het versterken van het inzicht in de relaties die de mens met de totale omgeving onderhoudt.

Die omgeving is gevoelig voor invloeden van binnen en van buiten; de kwaliteit van het milieu wordt door beide bepaald.

Maar bovendien is duidelijk dat de wijze waarop wij thuis, in onze omgeving, de stad of regio produceren en consumeren, een sterke relatie heeft met de Derde Wereld. Daar zien we in hoog tempo allerlei milieus verdwijnen. Uit een oogpunt van educatie en voorlichting is het van groot belang dat de mens leert inzien dat de ontwikkelde landen daarmee te maken hebben en er ontstaat terecht, hier en daar, een roep om materiële matiging in de ontwikkelde landen. Het waarom van die roep moet vertaald worden door de natuur- en milieu-educatie in opvoeding en onderwijs via onderwijsgegenden, ontwikkelingswerkers en bijvoorbeeld consumentenorganisaties. De CNBE wil hierin meegaan en bracht dit inmiddels tot uitdrukking in het advies "De World Conservation Strategy en de natuur- en milieu-educatie". Dat advies komt aan de orde tijdens deze studiedag, waarvan het doel onder andere is meer greep te krijgen op de aard en de omvang van de milieuproblemen die elders in de wereld mede door ons worden veroorzaakt. Ik hoop dat deze studiedag een begin kan zijn voor het vinden van een bijdrage die de natuur- en milieu-educatie in samenwerking met velen een oplossing daarvan kan leveren. Ik wens u daarbij een vruchtbare dag en voordat ik het woord aan de heer Coppes geef, wil ik graag de mensen, die betrokken zijn geweest bij de voorbereiding van deze dag - en in het bijzonder wil ik daarbij de naam van de heer 'Maas Geesteranus vermelden - bedanken voor hetgeen zij tot dusver hebben gedaan. Ik hoop dat dat werk met uw inbreng een follow-up zal krijgen.

INLEIDING (A. Coppes)

Dames en heren,

Ik ben gevraagd om vandaag uw voorzitter te zijn. Ik ben daar erg blij mee omdat ik normaliter een commissie voorzit die op dit moment erg in de belangstelling staat. Niet op zo'n prettige manier overigens, want de Nationale Commissie Voorlichting en Bewustwording Ontwikkelingssamenwerking staat onder grote kritiek. Een van de punten van kritiek is dat ze zich met veel dingen bezighoudt, behalve met ontwikkelingssamenwerking, onder andere met milieuvraagstukken. Als ik het goed zie in mijn club, is dat nog maar een alleraarzelendst begin, dat zien van samenhang tussen het ontwikkelingsvraagstuk en het wereldmilieuvraagstuk. Het aantal mensen dat zich daarmee bezighoudt en het aantal projecten dat wij daarover op onze tafel krijgen, is nog maar uiterst gering. Ik denk dat daarover "gevaarlijk" roepen eigenlijk volstrekt zinloos is. Integendeel, ik denk dat je zou moeten zeggen dat je zou moeten hopen dat dat verband veel duidelijker aan de orde is en ik denk dat daar deze dag onder andere over gaat. Ik moet tot mijn teleurstelling vaststellen dat, kijkend in de lijst van deelnemers, van de kant van de mensen die zich voornamelijk met ontwikkelingsvraagstukken bezighouden er daarvan maar zeer weinig aanwezig zijn, alhoewel er wel een groot aantal zijn uitgenodigd. Degenen die er wel zijn wil ik daar niet mee schade doen, maar ik vind het wel jammer. Misschien dat dat vandaag nog wel eens aan de orde kan komen. Ik ben er in elk geval wel. Ik denk dat ik eigenlijk ben gekomen om te leren vandaag en ik zal daar tussendoor ook nog proberen om voor te zitten als ik niet weggeroepen word. De directeur van de NCO zou hier vandaag ook zijn, de heer Waarts, maar die zit enkele honderden meters verder alsmaar aan de telefoon om uit te leggen hoe het nou allemaal zit met de NCO. Dus weest u niet boos als ik misschien wel eens op bepaalde momenten even ergens anders ben. Wij gaan luisteren naar 3 inleidingen, waarvan de eerste het onderwerp in een algemeen mondiaal ontwikkelingsperspectief zal stellen. Dan gaan wij kijken naar 2 voorbeelden van educatieve projecten en ten slotte proberen wij verdere perspectieven te zien, nieuw zicht op het totaal van de problematiek.

Ik wil graag zeggen dat uit een oogpunt van ontwikkelingssamenwerking het milieuvraagstuk vaak op andere manieren en uit een andere invalshoek aan de orde is. Misschien is dat goed om even te zeggen. Als u mij nou vraagt: hoe denk jij daar nou over als iemand die zich voornamelijk met ontwikkelingssamenwerking bezighoudt, dan denk ik dat ik dit vraagstuk vaak ben tegengekomen, maar toch wel op mijn eigen manier. Ik ben ook zeer verrast om te lezen in de kritiek of in het commentaar op de World Conservation Strategy, dat het hele milieu te zeer dienend is voor de goede wereldhuishouding. Volgens die kritieken wordt er te weinig aandacht besteed aan de aarde zelf, die een grote meerwaarde heeft. Dat is zeer verrassend. Ik denk dat ontwikkelingsmensen vooral met dat punt: wat heeft het voor waarde voor de mensen, wat doet het met de allerarmsten in deze wereld, bezig zijn. Dan denk ik, dat het in grote lijnen neerkomt op de vaststelling, dat nog steeds de tegenstelling rijk-arm in de wereld hier het sterkste achter zit. Rijk-arm in dubbel opzicht; misschien mag ik dat toch nog even zeggen omdat we beginnen met de dag. In de eerste plaats nog steeds de tegenstelling tussen een rijke, geïndustrialiseerde wereld tegenover een overwegend arme wereld. Je kunt bijna niet meer zeggen noord-zuid want daarin moeten allerlei nuanceringen aangebracht worden, maar laten we het voor het gemak nog maar even zeggen. Die rijke wereld eist zo ongelooflijk veel aan grondstoffen, dat die tegenstelling een groot gevaar betekent voor de mensen in de derde wereld, die niet de kans krijgen om toegang te hebben tot hun eigen natuurlijke hulpbronnen. Zij moeten toezien, hoe die worden weggenomen ten dienste van een rijke wereld. Zij krijgen ook niet veel kansen om het land werkelijk te ontwikkelen, voor hun eigen levensonderhoud. Dat is de eerste tegenstelling. De tweede tegenstelling is dat binnen landen in de derde wereld dezelfde tegenstelling rijk-arm veelal aan de orde is. Het is een grote vergissing om te denken dat er wezenlijk iets aan het veranderen is in die derde wereld wat betreft de tegenstelling rijk-arm.

Er wordt op gewezen, dat het gemiddelde inkomen, de betalingsbalans en dat soort zaken allemaal in een land als Indonesië zeer sterk vooruit gaat. Datzelfde geldt voor een groot aantal andere landen, waarvan Brazilië een van de voornaamste is.

Maar ik weet niet waarom men dat nou telkens weer vergeet, ik weet niet of dat voor het gemak is of dat dat om welke reden dan ook gefalsifieerd wordt, maar het is onjuist om te blijven staan bij het noemen van deze vooruitgang van het bruto nationale inkomen en van het gemiddelde inkomen van de mensen. Zeker als blijkt dat er in deze landen geen enkele verbetering tot stand komt in de tegenstelling tussen rijk en arm binnen dat land. Integendeel, voor landen als Brazilië geldt dat die tegenstelling groter wordt, ook voor Indonesië terwijl het gemiddelde stijgt. Dus ook daar denk ik dat de problematiek van vandaag levensgroot aan de orde is. Want het is een zeer eenzijdig model dat in deze landen wordt gehanteerd voor de ontwikkeling. Zeer eenzijdig, omdat een aantal industriële centra worden opgericht, uitgebreid en bevorderd, terwijl de belangstelling voor de ontwikkeling van het platteland achterblijft en ook er geen harmonisch evenwicht ontstaat tussen een ontwikkeling van dat land en van die uitgebreide bevolking op het platteland en de industriële centra. Wij van ontwikkelingssamenwerking zeggen dan weer: dat is onrechtvaardig, dat is onjuist, daardoor bereik je niet de armste groepen, daardoor heb je een eenzijdig ontwikkelingsmodel. Ik denk, dat de milieuproblematiek daar levensgroot in verweven zit en dat het goed is om die twee voortdurend met elkaar in verband te brengen. Als dat zou lukken op deze dag, dan denk ik dat we een heleboel bereikt hebben. Ik wilde heel graag nu het woord geven aan de heer Burger, die voor ons zal spreken over milieuproblemen in een mondiaal ontwikkelingsperspectief. De heer Burger is als ontwikkelingssocioloog verbonden aan het Institute of Social Studies.

MILIEUPROBLEMEN IN EEN MONDIAAL ONTWIKKELINGSPERSPECTIEF (drs. W. Burger)

Voor wie zich bezig houden met ontwikkelingsproblematiek is, wat er gebeurt met het natuurlijke milieu, vooral problematisch vanuit de mens gezien, die de natuur nodig heeft om te kunnen overleven. Dit is, historisch gezien, niets nieuws. Waar de mens in zijn strijd om het bestaan een grote verscheidenheid van culturen ontwikkelde, elk met zijn eigen technologie en economie, is dat altijd gepaard gegaan met aantasting van de natuur en alle mogelijke milieuproblemen. Voor zover die problemen min of meer bevredigend werden opgelost bij langzamerhand steeds betere overlevingskansen en een stijgend materieel levenspeil, heette dat "onderwerping" van de natuur, plaatselijk, partieel en op velerlei manieren.

De unieke situatie waarin wij nu verkeren ligt hierin, dat die "onderwerping" nu werkelijk een mondiaal karakter gekregen heeft, en daarmee ook de milieuproblematiek. De grote wereldrijken uit de geschiedenis - maar die dat niet echt waren - hebben dat niet zo gekend. Zoals b.v. het Romeinse rijk in ons deel van de wereld, ondanks dat het in wezen ecologische probleem van voedselvoorziening van de grote steden, vooral Rome - met graan dat van steeds verder moest worden aangevoerd - een belangrijke destabiliserende factor was, zowel in economisch als in politiek opzicht.

Het werkelijk mondiale karakter van de milieuproblematiek ontstond in de 19e eeuw door de vestiging van een inderdaad wereldomspannend koloniaal imperium, door een klein aantal snel zich industrialiserende landen in het noorden. Een kolonisatie van de hele wereld, in samenhang met een historisch ongekende economisch-technologische ontwikkeling. Het leidde tot een concentratie van rijkdom in die noordelijke landen zoals evenmin ooit eerder vertoond.

Sinds de politieke dekolonisatie van wat nu de derde wereld heet, is de structuur van de wereldeconomie niet minder koloniaal geworden. Integendeel, zij heeft zich nog versterkt op basis van een steeds toenemende economische vervlechting en onderlinge afhankelijkheid van alle landen, rijk en arm.

Daarbij fungeren de grote steden in de derde wereld, net als vroeger, als centra van "interne kolonisatie" ten opzichte van hun eigen achterland enerzijds, en anderzijds als steunpunten voor de centra van wereldkolonisatie in het rijke noorden.

Maar nu is die wereld zo goed als geheel gekoloniseerd en er zijn praktisch geen "woeste gronden", zoals de Nederlandse schoolboekjes dat noemden, meer over. Er zijn geen grote gebieden meer met "primitieve volksstammen" om te onderwerpen en hun land vervolgens te "ontwikkelen".

Dat betekent ook dat ons soort "noordelijke" ontwikkeling niet alleen niet meer herhaalbaar is voor het armere zuiden maar ook als expansie-, kolonisatie-, of uitbuitingsmodel voor de industrielanden vast gaat lopen. Het is immers altijd gebaseerd geweest op, gekenmerkt en tot in zijn kern bepaald door de tot voor kort nog bestaande mogelijkheden voor verdere expansie, verdere kolonisatie van de natuur. En hoe harder we dat nu nog proberen door te zetten, hoe groter de problemen worden en hoe meer we er op achteruit gaan, ook economisch gezien. De World Conservation Strategy zegt in de eerste paragraaf van hoofdstuk 20, getiteld "Op weg naar een ontwikkeling voor de lange termijn" ("sustainable development"): "Ontwikkeling en natuurbehoud zijn activiteiten binnen één en hetzelfde wereldkader en de basisproblemen die moeten worden opgelost om zowel de een - dat is die ontwikkeling - als het ander - het natuurbehoud - te doen slagen, zijn dezelfde". Dat betekent: zonder natuurbehoud, zonder die conservering van essentiële natuurlijke processen is het met onze economie ook gedaan en dat is, historisch gezien iets volkomen nieuws. Er zijn altijd tot nog toe uitwijkplaatsen geweest, bijvoorbeeld de enorme vruchtbare vlakten in Amerika en ook de enorme mogelijkheden voor kolonisatie in Azië, in het Rusland van de tsaren en later de USSR. Dat heeft uitstel gegeven. Maar dat zijn zo ongeveer de laatste werkelijk grote, zeer dun bevolkte gebieden geweest met een nog grotendeels onbenut ontwikkelingspotentieel. Zoals de situatie nu is, moeten we het terwille van onze toekomstige ontwikkeling en ons voortbestaan, én voor het behoud van de natuur als basis daarvan, anders doen.

We moeten een methode van overleven zien te vinden die fundamenteel anders is dan we gewend waren. Dat betekent een anders georganiseerde bewerking van de aarde, een andere politieke economie, een ander productiesysteem, vooral ook een andere technologie en een andere consumptie- en levensstijl. De technologie die we nu hebben, hoe geavanceerd die ook is en hoe enorm verfijnd en vernuftig ook, is tegelijkertijd achterhaald en in feite verouderd. In zekere zin nog steeds primitief, niet modern genoeg. In wezen is het nog steeds een technologie oude stijl, een koloniale roofbouwtechnologie, zo goed als ons type economie nog steeds een roofbouweconomie is. De technologie is op die economie geënt, is er totaal van doortrokken. Beide konden zulke grote overschotten geven in, historisch gezien, zeer korte tijd door het openbreken en vervolgens aftappen van wat ecologen kringloopprocessen noemen; dat gebeurde met behulp van een steeds massaler gebruik van fossiele energiedragers en andere mineralen waarvan de voorraden nu snel raken uitgeput. Dit soort ontwikkeling, zojuist koloniaal genoemd, is ecologisch gezien parasitair.

Het noorden parasiteert op zijn eigen natuur en op de natuur en de mensen in de derde wereld. Het is een gecombineerd sociaal-economisch en ecologisch proces zonder toekomst omdat het bezig is de gastheer, de natuur van de derde wereld, evenals die van hemzelf, steeds verder te verzwakken. De catastrofe zal niet plotseling komen en mogelijk ook niet totaal zijn. Het is een kwestie van opeenvolgende crises, elke nieuwe dieper en minder oplosbaar dan de vorige, waarvan eerst de armen in de derde wereld en vervolgens steeds grotere groepen in de industrielanden het slachtoffer worden.

Het is een evolutie die doodloopt. Ons pogen op dezelfde weg voort te gaan krijgt steeds meer het karakter van een "involutieproces". Involutie is in de antropologie een erkende term, voor een naar binnen gerichte ontwikkeling waaraan geen nieuwe elementen worden toegevoegd; die wel steeds meer verfijnt maar niettemin steeds minder toekomst heeft.

Clifford Geertz heeft het involutieproces beschreven aan de hand van het Javaanse economische systeem, gebaseerd op de sawahcultuur, uiterst hoog ontwikkeld en steeds verder verfijnd. Het is niet toevallig dat het om een eiland ging.

De Javanen hadden weinig andere keus dan op die manier het maximum uit hun natuurlijke milieu te halen. In de tijd dat Geertz erover schreef, aan het begin van de zestiger jaren, werd zo'n ontwikkeling gezien in contrast tot de steeds snellere economische expansie westerse stijl als het universele ontwikkelingsmodel voor de gehele wereld. Maar nu zullen we moeten inzien dat niet alleen traditionele productiestelsels in de derde wereld door involutie vast kunnen lopen, maar ook onze eigen economie, ons eigen productiestelsel, en wel des te duidelijker naarmate het meer wereldomspannend is geworden en verdere expansie op de oude voet niet meer mogelijk is.

Dat betekent dat het noorden hard zal moeten werken aan een soort economisch structurele metamorfose, naar een ontwikkelingsmodel, op wereldschaal, dat zoveel mogelijk tegelijkertijd en op vele plaatsen vorm kan krijgen - in feite: een grote verscheidenheid aan vormen - op basis van een aantal ecologisch-technologische en ook economische basisprincipes zoals onder meer de World Conservation Strategy die aangeeft. Het heeft bijzonder weinig zin om alleen hier in de noordelijke industrielanden het milieu te sparen en gewoon door te gaan met de plundering van het natuurlijke milieu in de derde wereld.

Zo'n visie vergt nogal wat van ons incasseringsvermogen. Het is in allerlei opzichten een soort hersengymnastiek:

- 1) Allereerst de paradox van onze technologie die hoog ontwikkeld is en tegelijkertijd niet modern genoeg. Moeten we dan toch nog weer meer en nog modernere technologie ontwikkelen? Het antwoord is ja, maar anders modern. Niet de geromantiseerde moderniteit van de gangbare science fiction, waarbij we omringd zullen zijn met blinkende, elektronisch gestuurde robots die onder meer interstellaire oorlogvoering en kolonisatie mogelijk maken. Die geeft technologisch nog een aanzienlijk minder realistisch perspectief dan ons pastorale verleden, al of niet geromantiseerd. Om 6 of 8 miljard mensen in de toekomst een bestaan te bieden, hebben we een technologie nodig die van deze beide het beste combineert, en die is gebaseerd op een uiterst verfijnde kennis van de natuur, vooral de levende natuur, van natuurlijke semi-natuurlijke en kunstmatige kringloopprocessen.

Die nauwkeurig kan vaststellen in hoeverre open, natuurlijke processen kunnen worden gemanipuleerd zonder te worden doorbroken en hoe relatief gesloten, kunstmatige processen kunnen worden geoptimaliseerd, beide voor het produceren van de benodigde materiële en energetische surplussen voor menselijke overleving. Met andere woorden, een toekomsttechnologie die een aangepaste technologie is, niet alleen voor de derde wereld maar evengoed voor onze eigen industriële wereld.

- 2) In de tweede plaats zal het voor veel mensen moeilijk zijn te wennen aan het denkbeeld dat onze eigen materiële cultuur - die ons vergeleken bij vroeger zo'n welvaart heeft gegeven en dat, lijkt het, toch ook moet kunnen doen voor de armen in de derde wereld - ineens niet goed meer zou zijn. Dat we de z.g. "voortrekkersrol" van de westelijke (noordelijke) beschaving daarom tenminste sterk moeten gaan relativiseren. Het valt niet iedereen even makkelijk om te relativiseren zonder in pessimisme of doemdenken te vervallen. Toch is er een geweldig potentieel in onze cultuur, zoals ook in andere culturen. Fouten worden er altijd gemaakt. Het gaat niet om cultuurpessimisme, maar om cultuurkritiek, die fouten ontdekt en onder ogen durft te zien. Bij technologie gaat het om technologische kritiek, juist en vooral ook van de natuurwetenschap (bij uitstek een product van noordelijke cultuur) die kan aantonen wat we tot nog toe hebben aangericht en wegen kan wijzen hoe verdere schade valt te beperken en, uiteindelijk, te voorkomen.
- 3) In de derde plaats vergt een en ander nogal wat van ons "geloof in de toekomst". Het is immers nogal ontmoedigend te weten dat niet alleen hier alles anders moet maar dan ook nog, liefst tegelijkertijd, op zoveel mogelijk andere plaatsen op de wereld. Hoe krijgen we dat ooit voor elkaar, kunnen we zo'n taak wel aan? Kunnen we bijvoorbeeld wel op tijd de wetenschap zover krijgen en de vereiste technologie ontwikkelen en toepassen dat we metterdaad zoiets realiseren als een kringlooeconomie, een kringloopbestaan voor de snel groeiende wereldbevolking? En als het al technisch realiseerbaar zou zijn, dan nog zijn de politieke hindernissen toch onoverkomelijk?

Als we even wat "historisch afstand" nemen behoeven we het "alles ineens anders" niet al te letterlijk op te vatten: het zal toch gaan om geleidelijke aanpassingen. Het actieve leven van onze generatie is, laten we zeggen, 40 of 50 jaar. Nu is het waar dat in 50 jaar ecologisch gezien veel kwaad gesticht kan worden. Maar als we anderzijds zien wat er in amper 10 jaar tijd aan bewustheid is gegroeid over ecologie en milieu, en dat die ook in talloze landen politiek zichtbaar is geworden, en er in concreto een begin gemaakt is met beleidsombuigingen, gewijzigde prognoses en doelstellingen, dan is er misschien toch reden voor enig optimisme. De economische crisis heeft op sommige hoopgevende ontwikkelingen een remmende werking gehad, maar op andere juist een gunstige. Er is alle reden om te veronderstellen dat de nieuwe bewustwording in versneld tempo groeit. Een belangrijke factor daarbij is, dat waar wijzigingen in productiemethoden en strategieën onder druk van ecologische bedreigingen worden aangebracht, economische voordelen vaak al spoedig merkbaar worden. Rapporten en studies van recente datum tonen dit ook dikwijls aan. In Nederland is het meest bekend het "Vergeten scenario" van Theo Potma, waarin wordt berekend dat investeringen voor energiebesparing vaak in 10 of 15 jaar terug worden verdiend en daarna winst opleveren omdat voor de totale economie de kosten dalen. Dat betekent dat we met alternatieve scenario's niet noodzakelijk hoeven te denken in termen van dramatische versobering. Water-en-brood scenario's, brandnetelfilosofieën mogen calvinisten - en dat zijn we allemaal van tijd tot tijd - misschien aanspreken, maar daarmee valt geen brede politieke basis te leggen voor een alternatief beleid. Het overtuigt niet, ook niet in economische termen. Een drastische inkrimping van onze economie is niet geloofwaardig, ook al is het wenselijk, dat de particuliere consumptie op korte termijn in kwantiteit omlaag gaat. In de eerste plaats is het nodig om allerlei verspillingsprocessen een halt toe te roepen, en als dat lukt zijn er al heel snel effecten die een netto daling van de levensstandaard onnodig maken. De aarde, onze natuur, is nog steeds rijk.

Maar die rijkdom verspillen betekent niet anders dan dat je verloren doet gaan wat je eerst hebt geproduceerd, met andere woorden: pure irrationaliteit. Daaraan gaan onze economieën vooral mank. Wanneer verspilling wordt bestreden, komt dat een economie ook in ecologisch opzicht ten goede, zonder dan het welzijn van de mensen, hun reële levensstandaard, omlaag hoeft te gaan.

- 4) Tenslotte zullen er veel mensen zijn die zo'n soort argumentatie op zichzelf wel accepteren, maar niet kunnen rijmen met de in brede kring geaccepteerde denkbeelden over de wereldeconomie. Elke herstructurering vergt offers en als de industriële wereld die zou willen brengen voor milieubehoud en voor het ontwikkelen en introduceren van besparingstechnologie, dan zou zowel in de aanloopfase als wanneer de resultaten merkbaar worden, dat ten koste gaan van de derde wereld. Die verdient toch aan de landbouwproducten en grondstoffen die de industrielanden importeren? Die angst komt toch weer voort uit twijfel aan de mogelijkheid van een alternatieve economische orde die voor alle betrokkenen beter is, dus uit een ondanks alles toch te groot geloof in de status quo. Immers, nu de industrielanden de mondiale ontwikkeling volgens het oude model door trachten te zetten, blijkt dat dat hier tot steeds grotere economische problemen leidt en in de derde wereld tot steeds grotere armoede en afhankelijkheid.

De stelling dat als het noorden veel zou gaan investeren in zijn eigen economische herstructurering, er voor ontwikkelingshulp weinig meer over zou blijven, is in een breder perspectief niet relevant. Immers, de hulp uit het rijke noorden is in waarde slechts een fractie van de buit die wij dagin, daguit, jaarin, jaaruit van de mensen en de natuur in de derde wereld binnenhalen.

Wat ernstiger is: de meeste hulpprogramma's en projecten leiden ertoe dat de landen van de derde wereld steeds hechter in het wereldomspannende productiesysteem waarop het industriële noorden zijn stempel heeft gezet, worden geïntegreerd. Daardoor wordt het overgeërfde uitbuitingsproces verder geïntensiveerd. Dat is niet altijd zo direct zichtbaar, want dat proces speelt zich af via de wereldhandel.

We hebben geleerd dat die alleen bestaat dank zij de comparatieve voordelen van, in dit geval, de handelspartners in noord en zuid. Dus tot wederzijds voordeel, en niet tot voordeel van alleen het rijke noorden.

Met die paradox zitten we in het hart van de economische theorie en die kunnen we niet maar even terzijde schuiven. Maar we kunnen ons wel eens afvragen, wat dan de "comparatieve voordelen" voor de derde-wereldlanden in feite zijn. Dat zijn vooral hun lage lonen en is dus de armoede zelf, die via de internationale handel zou moeten verminderen en het feit dat derde-wereldlanden nog de beschikking hebben over relatief veel natuurlijke rijkdommen. Die goedkope arbeid en natuurlijke rijkdommen komen aan het rijke noorden ten goede via goedkope exportproducten uit de landen van de derde wereld, die in ruil daarvoor dure producten die in het noorden met hoogbetaalde arbeid zijn vervaardigd, importeren. Dat doen ze omdat hun economieën al in de koloniale tijd van die dure producten afhankelijk geworden zijn. Ze kunnen niet (meer) buiten de in industrielanden vervaardigde machines, transportmiddelen en dergelijke, hoe hoog hun prijs ook is. Het is deze onevenwichtige structuur, eigen aan het mondiale ontwikkelingsmodel die de rijken rijker maakt en de armen armer. Dit is het mechanisme van de "unequal exchange", de voor de derde wereld en voor elk economisch "achtergebleven" gebied nadelige ruilvoet. Het is niet voor niets een steeds belangrijker geworden begrip in de ontwikkelingswetenschap.

Het betekent niet dat we daarom voor het vestigen van een nieuwe economische orde toe moeten naar een situatie van "elk land voor zich". Wereldhandel is op zichzelf niet verkeerd, maar hij is ver boven zijn ecologisch en economisch optimale omvang doorgeschoten. Ook in een toekomstige, hervormde wereldeconomie zal handel nuttig kunnen zijn, evenals allerlei vormen van specialisaties, landbouwkundig, industrieel, technisch en wetenschappelijk. Maar er is al te lang gedacht: hoe meer internationale handel en specialisatie hoe beter. Dergelijke vuistregels kunnen we maar beter eens kritisch bekijken voor ons er nog verder aan uit te leveren.

Wat we op het ogenblik ecologisch en economisch in de derde wereld zien gebeuren geeft overwegend een somber beeld en onze generatie zal bepaald geen gemakkelijke taak hebben er aan te doen wat minimaal nodig is, om ons toekomstperspectief wezenlijk te verbeteren. Maar er is nog tijd, we hoeven er niet voor te capituleren. Doemdenken is vruchteloos en erg gevaarlijk. Het is even gevaarlijk als goedkoop optimisme dat we, ook met aanpassingen, via deze "ontwikkeling" de problemen wel te boven zullen komen.

Er is nog tijd, maar we moeten wel vlug meer werk maken - ook in letterlijke zin - van het experimenteren met fundamenteel andere ontwikkelingsconcepten, eerst op kleine schaal, zoals dat al op talloze plaatsen gebeurt, maar al gauw ook op grotere.

Alles begint met bewustwording, door onder meer educatie, vooral op scholen: door schoolboeken, lesprogramma's, curricula van universitaire studierichtingen. We kunnen dan denken aan een breed scala van vakgebieden als geschiedenis, aardrijkskunde, biologie, economie en maatschappijleer. Het ecologische perspectief krijgt hopelijk, althans op scholen voor voortgezet onderwijs en aan de universiteit, een belangrijke plaats.

Het voorwerk zal voorlopig nog vooral moeten gebeuren in allerlei buitenschoolse activiteiten, volwasseneneducatie, via media en via studiedagen.

STELLINGEN "MILIEUPROBLEMEN IN EEN MONDIAAL ONTWIKKELINGSPERSPECTIEF"

(drs. W. Burger)

1. De aantasting van het natuurlijke milieu in Noord* en Zuid moet vooral gezien worden in een mondiaal ontwikkelingsperspectief.
2. Het is een historisch ongekennde technologische ontwikkeling die de noordelijke volkeren in staat heeft gesteld niet alleen hun eigen natuurlijke hulpbronnen voor hun snelle economische groei uit te buiten, maar ook die van de volkeren in het zuiden. De politieke dekolonisatie van de derde wereld heeft de kosten van die uitbuiting voor de eerste wereld verminderd.
3. Ondanks zijn stormachtige ontwikkeling, is de technologie van thans nog in hoofdzaak een rooibouwtechnologie, zowel ten aanzien van het natuurlijke milieu dat de basis is voor elk economisch surplus, maar veelal ook ten aanzien van de mens zelf. Dus eigenlijk is die technologie nog primitief.
4. Dit inzicht begint zowel in de industrielanden als in de arme landen door te breken. Het zal vooral de kijk op onze eigen geschiedenis en economische groei, de Europese "voortrekkersrol" in het beschavingsproces en de noordelijke bijdrage aan de economische ontwikkeling van het zuiden fundamenteel (moeten) wijzigen.
Het geloof in de Europese mythe van "snelle ontwikkeling" heeft de economische ontwikkeling van de wereld verkeerd gericht en in feite vertraagd.
5. De ecologische problematiek is een uitdaging die tegelijkertijd ideologisch, moreel en technologisch-wetenschappelijk van aard is. Om 4, 6 of 8 miljard mensen nu en straks de kans te geven, of te laten, zich een redelijk welvarend bestaan te verwerven in een wereld, waarvan het natuurlijke draagvlak voor overleving in een hoog tempo erodeert, vergt nationale en internationale bereidheid om:

* Bedoeld worden de rijke, geïndustrialiseerde landen.

- allerlei vormen van economische verspilling, zoals overconsumptie en (over)bewapening, evenals overinvestering te onderkennen en weg te werken;
- afbraak en erosie van het natuurlijke potentieel voor het produceren van economische meerwaarde zo snel mogelijk te stoppen (zie de World Conservation Strategy);
- een enorme wetenschappelijke en economische inspanning te financieren voor ontwikkeling en invoering van alternatieve productietechnieken en consumptiepatronen met een hoog netto-welvaartsrendement en lage, mogelijk op den duur zelfs negatieve, milieukosten.

6. Oppervlakkig optimisme en doemdenken zijn beide even gevaarlijk. Met ons wetenschappelijke potentieel zullen we meer kunnen doen, naarmate we scherper onder ogen zien hoe eenzijdig we het tot nog toe hebben ontwikkeld en toegepast.

EDUCATIEVE PROJECTEN (A. Boermans)

De aantasting van het milieu voltrekt zich momenteel in een hoger tempo dan ooit tevoren. In de World Conservation Strategy en de gepopulariseerde versie daarvan worden een aantal duidelijke voorbeelden genoemd. Zo verdwijnt er momenteel per dag 1 plante- of diersoort op aarde en de verwachting is, volgens Amerikaanse milieudeskundigen, dat aan het eind van dit decennium het er 1 per uur zal zijn. Het opvallende is dat, hoe meer we kijken naar publikaties op het gebied van aantasting van het milieu, hoe somberder men wordt. Als je de WCS leest wordt het al koud om het hart; als je het laatste rapport van de Amerikaanse regering Global 2000 leest, dan is het allemaal nog erger.

Een van de laatste publikaties is het boek Down to Earth, van Eric Eckholm, verschenen in verband met 10 jaar UNEP. Daarin is de zaak nog wat ongunstiger geformuleerd. De verwachting met betrekking tot de bevolkingsgroei is bijvoorbeeld, dat deze alleen al in Azië tussen nu en het jaar 1992, 4,3 miljard mensen zal bedragen. Dat is evenveel als de totale wereldbevolking aan het eind van de jaren zestig. Over 10 jaar zal 75% van de wereldbevolking in de derde wereld leven tegen 60% aan het eind van de jaren zestig. Hij vraagt zich dan ook af hoe zoiets qua voedselvoorziening moet worden aangepast. Wat voor strategie je ook verzint, we kunnen nu met zekerheid stellen dat als gevolg van de overbevolking een groot aantal mensen in de komende jaren zal sterven. Dit soort specifieke problemen als de voedselproblematiek wordt vanuit het Westen bekeken en er worden westerse methoden gebruikt om die problemen aan te pakken.

Wat doe je dus volgens goed westers model aan de voedselproblematiek? Je gebruikt een grote hoeveelheid kunstmest om een beperkt landbouwareaal te bewerken. Stikstof wordt uitgebreid gebruikt en als we de cijfers van de Groene Revolutie moeten geloven kun je daarmee het voedselprobleem oplossen. Maar er is intussen gebleken, dat de vrijkomende stikstofoxiden in de lucht komen. Daarvan wordt verondersteld, dat die stikstofoxiden de ozonlaag aantasten.

Het cynische van deze situatie is: om de voedselproblematiek aan te pakken wordt op grote schaal stikstof gebruikt, waardoor de ozonlaag wordt aangetast. Het gevolg daarvan is dat de zonnestraling intensiever wordt, wat zeker voor de meeste derde-wereldlanden die in de warmere streken van onze wereld liggen, betekent dat de gewassen verdorren op het veld. Van deze processen was tot voor kort niet bekend dat ze bestonden. We hadden een probleem: voedsel, we hadden de westerse oplossing: kunstmest, en daar was het mee gedaan. Het blijkt dat dat niet werkt.

1982: het milieu bestaat 10 jaar. Daarvoor realiseerden we ons niets of weinig. In ieder geval was er nog onvoldoende bekend over de relatie tussen de economische ontwikkeling hier, in de derde wereld, en de aantasting van het milieu. Wat hebben we in die laatste 10 jaar geleerd? Een van de belangrijkste dingen is, dat we milieuproblemen niet als deelproblemen moeten zien. We hebben het vaak gezien als een noodzakelijk, maar onvermijdelijk gevolg van de economische groei, waarvan we dachten dat we dat allemaal graag wilden. We hebben nu geleerd dat we milieufactoren vanaf het begin moeten overwegen, voordat we bezig gaan met bepaalde nieuwe processen. Waarom? Omdat we hebben geleerd, dat de economische ontwikkeling eigenlijk het idee is van de vooruitgangsgedachte. "Morgen gratis bier"; dat is een tekst die staat op een kroeg in Friesland. Momenteel moeten we nog een aantal moeilijke tijden door, in de derde wereld is het allemaal nog niet zo best, maar dat lossen we wel op. Hier hebben we die werkloosheid, het groeit, maar over een paar jaar zal het beter zijn. Nog even de tanden op elkaar en aan het eind van de tunnel is het licht al zichtbaar. We rijden er met vol tempo op af, maar het zal altijd morgen zijn. Die tekst staat er elke dag weer en elke dag wordt het weer een stukje opgeschoven, dat is één ding dat we hebben geleerd. We hebben ook geleerd, dat allerlei productieprocessen die momenteel plaatsvinden, consequenties hebben voor de toekomst. Men gebruikt grondstoffen hier, men dumpst de spullen hier en als het te vuil is dan schuift die grens op. Daarmee zijn we nu, lijkt het, aan het einde gekomen, maar dat eind is alleen maar een beperking in ruimte en niet in tijd.

Momenteel koloniseren we onze toekomst op 2 manieren: door gebruik te maken van allerhande grondstoffen, waar onze kinderen niets aan hebben, maar ook door het productieproces kunstmatig goedkoop te houden door op onverantwoorde manier materialen te dumpen. Deze hebben onder andere economische, maar ook milieuconsequenties voor generaties na ons en zoals steeds weer blijkt, ook nog voor onze eigen generatie, zoals de dumping van chemisch afval.

10 jaar hebben we ons beziggehouden met het verzamelen van kennis en informatie en dat is ook het belangrijkste wat er in de afgelopen 10 jaar is gebeurd. Want als je kijkt wat er in de praktijk aan het tegengaan van de milieuverwoesting is gebeurd, dan is dat bitter weinig. In 1972 werden er op de Unescoconferentie in Stockholm 109 resoluties en aanbevelingen aangenomen. Het is nu gebleken dat niet één van die 109: op het gebied van voedselproductie, het tegengaan van de overbevolking, het terugdringen van stijgend energieverbruik enz in de praktijk is gebracht.

Regeringen, politieke leiders, zijn niet in staat gebleken om die resoluties uit te voeren. De industrie is veelal niet bereid gebleken om het te doen, omdat zij daar niet op korte termijn economisch voordeel in zag. En de burgers, als je die kunstmatige driedeling even wilt maken, zijn noch in staat, noch vaak bereid gebleken om iets aan de milieu-aantasting te doen. Dat is wat mensen die zich met milieu-educatie bezighouden, willen veranderen. Als je kijkt naar het begrip milieu-educatie, dan staat de milieubescherming voorop en niet de educatie. In eerste instantie gaat het ons om het milieu, want als het alleen om educatie ging, dan kan men bijvoorbeeld ook atoomfysica gaan doceren of wapentechnologie. Het gaat ons om het milieu in eerste instantie en milieu-educatie is dan een strategie, een mogelijkheid om iets daaraan te doen.

De 2 projecten die genoemd staan, zijnde activiteiten van de Stichting voor Milieu-educatie en "Leefbaar is anders", kunnen in het kort worden beschreven. Wat de Stichting voor Milieu-educatie momenteel doet, is het maken van een reeks lessen voor met name de klassen 3 en 4 HAVO en 3, 4 en 5 VWO. Lessen, die bijvoorbeeld gebruikt kunnen worden in de natuurkundecyclus, lessen maatschappijleer, geschiedenis misschien en waar men probeert de relatie aan te geven tussen economische groei en milieu-aantasting.

Men kijkt naar de geschiedenis van de derde wereld, Brazilië als voorbeeld, naar hetgeen er allemaal gebeurt. Ook probeert men aan te geven wat voor oplossingen er denkbaar zijn voor een aantal milieuproblemen. De moeilijkheid daarbij is dat je waarschijnlijk niet zo ver komt momenteel.

De Stichting voor Milieu-educatie richt zich vooral op leerlingen op scholen. "Leefbaar is anders" gaat met een tentoonstelling het land in en probeert daar burgers, dus niet mensen die zich professioneel met deze materie bezighouden, te wijzen op een aantal processen die plaatsvinden en wat je daaraan kunt doen. Eerder was al sprake van een kunstmatige driedeling: overheid, industrie en burgers. Via die laatste groep hoopt men, door het aanpakken van een andere levensstijl of door activiteiten in een politieke groepering, ook de andere twee aan te pakken. Want uit het feit dat de afgelopen 10 jaar de regeringen niet in staat zijn geweest om de 109 resoluties, die eerder werden genoemd, aan te pakken en in praktijk te brengen, zou je kunnen concluderen dat blijkbaar de overheid ~~niet het juiste apparaat~~ is. Dan blijft de vraag, of het voorlichten van burgers de juiste strategie is, om ook die andere groepen te bereiken. Tot op zekere hoogte kunnen de mensen worden verteld wat ze zelf zouden kunnen doen. Gelukkig gebeurt dat ook in de praktijk. Men heeft wel degelijk iets geleerd van milieu-educatie. In sommige landen om ons heen zie je nog regelmatig, dat men lege sigarettenpakjes gewoon verfrommelt en het raam uitgooit. Overal langs de wegen liggen vuilniszakken, blikjes, troep, dat was 10 jaar geleden in Nederland ook zo. Dat doen we niet meer. Men kan inderdaad stellen, dat milieu-educatie een zeker effect heeft gehad, maar, alleen voor die hele kleine groep van burgers die zelf niet zoveel kunnen doen aan de totale problematiek. Het heeft niets gedaan voor, het heeft geen effect gehad op de aantasting van het tropische regenwoud, op de vervuiling van de oceaan en op het afvalprobleem van kerncentrales. Daarom is het heel gevaarlijk de milieu-educatie te zien als een soort alibi.

Wat is er wel gebeurd? Kijkend naar het energieaspect, dat trouwens ook met milieu te maken heeft, maar evengoed CO₂, het toenemende gebruik van kolen, vliegas, zure regen en dergelijke.

Energiebeleid is een voorbeeld, waaruit valt te leren, dat er de afgelopen 10 jaar erg veel is gebeurd. Steeds meer particulieren hebben zich gestort op de energieproblematiek, bijvoorbeeld door zelf aan de slag te gaan, zoals het zelf bouwen van een eigen windmolen. Dit soort dingen gebeurt tegenwoordig. Dit soort ontwikkelingen is alleen lang niet altijd het gevolg van milieu-educatie. De economische impuls is minstens zo belangrijk. Energie is duur geworden en die prikkel is van even groot belang. Die andere is natuurlijk ook nodig, maar er is waarschijnlijk meer nodig dan het alleen maar vertellen. Alleen vertellen, dat mensen anders moeten leven is niet voldoende.

Maar er zijn een aantal nieuwe ontwikkelingen, die niet alleen vanuit die economische prikkel ontstaan. Een voorbeeld komt uit Amerika, waar de voedselproblematiek momenteel sterk speelt. Energie is er een beetje aan het uit raken; daar heeft men langzamerhand genoeg van die energie-discussies. Men richt zich nu vooral op het voedsel en het grote punt daarbij is: wat kan ik zelf produceren? Je ziet dat steeds meer mensen, met name in de grote steden, kleine bakken maken op hun balkonnetjes, kleine tuintjes soms op het dak hebben. Daar proberen ze hun eigen voedsel te verbouwen: tomaten en dergelijke. Heel in het klein, wat aangeeft dat men ermee bezig is. Maar wat ook gebeurt is dat in een paar kleine plaatsen boeren op een gegeven moment bij de gemeente kwame met de klacht, dat ze producten maken, met veel gebruik van technologie kunstmest, pesticiden enz., maar voor wie doen ze het eigenlijk? Men werkte heel duidelijk voor een anonieme markt en vond dat onbevredigend. Tegelijkertijd kwamen vanuit de bevolking klachten over het kopen van al die goederen in de supermarkt, maar het is niet bekend waar ze vandaan komen, niet wat erop zit, niet wat erin zit. Men heeft in een bepaald stadje in Amerika die twee zaken over elkaar gelegd en heeft in eerste instantie één keer per week een markt geopend waar de boeren rechtstreeks leverden aan de consument. Zo konden de boeren zien voor wie ze produceren en kregen daardoor weer plezier in hun werk en konden de kopers zien waar het vandaan komt.

Als er dan iets mankeert aan die goederen dan kan men de volgende keer daarop kommentaar leveren. Dat was zo'n succes, dat men het nu zeer regelmatig doet; ook is in een aantal andere plaatsen in de omgeving eenzelfde soort markt ontstaan. Dit is ook een voorbeeld van wat door de milieu-educatie, het leren bekijken van informatie, het leren schiften van die informatie over milieuproblematiek, gerealiseerd kan worden.

Maar het gaat nog steeds om een hele kleine groep van burgers. De vraag is, hoe pak je de industrie aan. Hoe maak je die duidelijk dat, wanneer men doorgaat op de huidige manier, ons genoeglijke leven op een gegeven moment afgelopen zal zijn omdat de grenzen bereikt zijn. Voorbeelden van zulke gebeurtenissen staan in het boek Down to Earth. Zo is bij het bekende Amerikaanse Love Canal, bij de Niagara water-vallen, chemisch afval gedumpt. Het had gekund op een min of meer veilige plaats voor 4 miljoen dollar. Dat heeft men niet gedaan en de kosten zijn nu, gedragen door de gemeenschap, 50 miljoen dollar. Een voorbeeld, waarbij men de toekomst koloniseert. Op een gegeven moment is men bezig met het produceren van bepaalde stoffen, waarbij chemisch afval vrijkomt. Uit op dat moment ogenschijnlijk verantwoorde economische motieven dumpst men dat afval, al of niet illegaal. Vooral, doordat de wetgeving en de vergunningen nog zeer beperkt werken, wordt tegen een zekere prijs een bepaald produkt gemaakt. Dat lijkt dan economisch verantwoord, maar later blijkt dat dat helemaal niet het geval is. Een groot deel van de kosten die niet in het produkt zijn doorberekend, vallen terug op de maatschappij, die later moet zorgen dat dat spul daar weer verantwoord wordt weggehaald.

Een ander voorbeeld geeft veel directer aan hoe de problematiek ligt. Er was een bedrijf in de staat Virginia, dat het pesticide Kepone produceerde en daar nogal slordig mee omsprong. Had men het op een verantwoorde manier verwerkt dan had dat 200.000 dollar meer gekost in een bepaald productieproces. Dat heeft men niet gedaan. Maar het gevolg was dat er allerhande klachten kwamen van de arbeiders in de fabriek zelf en de mensen in de omgeving over ziekte en dergelijke. Dat resulteerde in schadeclaims tot 13 miljoen dollar.

Dit voorbeeld geeft ook aan dat, wil je de industrie wijzen op de manier waarop ze met het milieu om moeten gaan, je vaak als argument te horen krijgt, dat dat nu eenmaal te duur is en concurrentiepositie aantast.

Dat hoeft dus helemaal niet waar te zijn. Er is zelfs een boek geschreven: Pollution prevention pays, van Royston. Daarin geeft hij allerlei voorbeelden van het economische voordeel van verantwoord omspringen met afval door bedrijven. Een voorbeeld is de 3M-fabriek, die produceert copieerapparatuur en dergelijke. Door tot recycling over te gaan van een aantal van hun afvalstoffen heeft men in de periode 1976 - 1979 20 miljoen dollar kunnen besparen. Dat betekent waarschijnlijk, dat er vaak gebrek aan informatie bestaat bij leiders, bij captains of industry, over wat ze kunnen doen met hun afval. Een van de taken van degenen die zich bezighouden met het aanpakken van dergelijke problemen is voorlichting aan de industrie over dit soort ontwikkelingen. Het gaat hier om de strategie die men moet gebruik om de aantasting van het milieu tegen te gaan. Educatie is daar een van de onderdelen van. Hoe de overheid moet worden aangepakt, is moeilijk te zeggen. Bovendien is het ook een beetje vervelend om alleen maar over de overheid te spreken alsof die de boosdoener is en dat is niet helemaal terecht. Wat men bijvoorbeeld wel zou kunnen doen is het informeren van Tweede-Kamerleden en ook mensen die op de diverse ministeries zitten, aangezien daar vaak een grote vraag naar bestaat. Men wil graag veel weten over zaken waar men mee bezig is. Die informatie is vaak niet beschikbaar en het zou best kunnen, dat milieu-educatoren zich juist op die groep van de samenleving moeten richten. Immers, zij hebben de touwtjes in handen, kunnen vergunningen wel of niet afgeven. Heel interessant is de al een tijdje spelende discussie tussen het Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne en de spuitbussenindustrie over die chloorfluorkoolwaterstoffen in die spuitbussen die de ozonlaag zouden aantasten. Minister Ginjaar heeft op een gegeven moment door het gebruik van de goede informatie die uit Amerika kwam, in discussies met die spuitbussenindustrie kunnen aantonen dat het nodig was om bepaalde maatregelen te nemen. Veel activiteiten als van de Stichting Milieu-educatie en "Leefbaar is anders", richten zich vooral op een kleine groep van burgers.

Het valt te vrezen dat het effect daarvan uiterst klein is. Als men dit soort milieu-educatieactiviteiten momenteel ziet, en men ziet de grote problematiek als milieuverwoesting, bevolkingsgroei, verloren gaan van het tropische regenwoud, desertificatie, dan is het duidelijk dat die milieu-educatie volstrekt faalt. Men kan nu 2 dingen doen.

Of men moet de milieu-educatie opdoeken en kijken of men betere methoden kan vinden om het einddoel te bereiken. Bijvoorbeeld zou men informatiebureaus kunnen instellen die Kamerleden bombarderen met gegevens. Of men moet zeer praktisch aan de gang gaan en mensen laten zien aan de hand van concrete voorbeelden waar ze zelf mee bezig zijn en hoe ze het zelf anders kunnen doen. Of men moet die milieu-educatie toch willen houden want het doet in ieder geval nog iets. Maar dan moet die ook veel krachtiger worden, zoals bijvoorbeeld met het natuurbehoud gebeurt. Daar zijn veel meer middelen en mankracht beschikbaar om informatie te geven. Zoals het nu gebeurt lijkt het er op alsof de milieu-educatie een soort alibifunctie heeft. "Kijk eens we doen toch wat, maar ja, het helpt nu eenmaal niet en we hebben ons best gedaan". Als men door blijft gaan op een zo beperkte financiële schaal, dan schiet het zijn doel voorbij. Als inderdaad milieu-educatie onderdeel is van een strategie die gericht is op beperking van milieu-aantasting en verbetering van allerlei ontwikkelingen momenteel in onze maatschappij, is dat dan wel de goede weg. Als de conclusie wordt getrokken, dat dat inderdaad niet de goede weg is, dan kan men praten over methoden, hoe het dan wel zou moeten.

STELLINGEN "EDUCATIEVE PROJECTEN" (A. Boermans)

1. Milieuverwoesting als gevolg van "ontwikkeling" in Noord en Zuid vindt plaats in een nog steeds groeiend tempo. Per dag gaat nu al één plante- of diersoort verloren. Over 10 jaar is dat één soort per uur. Ontbossing, verwoestijning, ongecontroleerde verstedelijking, zullen de komende decennia groteske vormen aannemen.
Vele grondstoffen raken nog tijdens ons leven uitgeput.
De economische recessie zal deze processen versnellen.
2. Nationale overheden en politieke leiders zijn er niet in geslaagd de afgelopen 10 jaar, sinds Stockholm, enige praktische verandering in deze tendenzen aan te brengen. Van de 109 resoluties en aanbevelingen die op de UNEP-konferentie in 1972 zijn aangenomen, is er niet één gerealiseerd.
3. Ten onrechte wordt verondersteld dat milieu-eisen productieprocessen te duur maken. Voor de maatschappij geldt dat niet, voor de betrokken bedrijven ook vaak niet. Twee voorbeelden:
 - Het chemisch afval, gedumpt in Love Canal bij de Niagara waterval, had voor 4 miljoen dollar op verantwoorde wijze kunnen worden verwerkt.
Schoonmaak van het dorp kost nu meer dan 50 miljoen dollar.
 - De fabrikant van het pesticide Kepone had met 200.000 dollar aan maatregelen kunnen voorkomen dat het gif de fabriek en omgeving aantastte.
Nu is hij 13 miljoen dollar kwijt aan schoonmaak en schadevergoedingen.
4. Op grond van het bovenstaande kunnen we stellen dat voor de milieu-educatie een extreem zware taak is weggelegd. Niet alleen moet men verbanden tussen "ontwikkeling" en milieuverwoesting aangeven, ook moet men via informatie en educatie de publieke opinie mobiliseren, in de hoop dat zodoende van onderop de politieke leiders tot actie worden gedwongen.

5. Het is strategisch en tactisch van groot belang de economische voordelen van milieubescherpende maatregelen te benadrukken in de milieu-educatie.
6. Door de recessie neemt de belangstelling in ons land, zowel bij burgers als bij politici, af voor milieuproblemen hier en in de derde wereld. Zowel de Stichting voor Milieu-educatie als "Leefbaar is Anders" onderkennen dit. Als strategie willen zij hanteren: aansluiten bij herkenbare problemen van de doelgroepen, in de hoop dat men van daaruit de stap naar een meer verantwoorde levensstijl maakt.
7. De Nederlandse overheid is eerlijk. Zo geeft ze zo weinig financiële steun aan milieu-educatieve activiteiten, geïnitieerd door particulieren, dat zij zich nooit kan verschuilen achter het argument: "Kijk maar eens, wij hebben toch ons best gedaan".

NAAR EEN NIEUWE FILOSOFIE VOOR DE NATUUR- EN MILIEU-EDUCATIE

(drs. P.J. Schroevers)

In 1980 lanceerde de Internationale Unie voor Natuurbeschoud (IUCN) in samenwerking met UNEP en het Wereld Natuurfonds de World Conservation Strategy. Dit stuk - in de wandeling plegen we meestal over de WCS te praten - wil het globale, het wereldomvattende van de aantasting van de biosfeer onder onze aandacht brengen. Het tracht richtlijnen aan te geven om er wat aan te doen. Eén van de belangrijkste gezichtspunten die in dit stuk naar voren worden gebracht, is de erkenning dat milieu-problemen in ontwikkelingslanden van een heel andere aard zijn dan de onze. Ze hangen daar veel meer samen met de armoede van de bevolking. Bovendien zijn ze voor het wel en wee van de wereld, inclusief de toekomst van miljoenen mensen, van veel meer betekenis dan hier. Milieuproblemen en ontwikkelingsproblemen blijken sterk samen te hangen en het is logisch dat de WCS nogal wat aandacht kreeg in kringen van het ontwikkelingswerk.

Maar hoe zit het met de milieu-educatie? Moet die er ook bemoeienis mee hebben? Natuurlijk zijn we geïnteresseerd in dit soort van mondiale strategieën, maar wat moeten we er zelf mee aan? Moeten wij, westerlingen soms aan de kindertjes in Azië en Afrika gaan vertellen dat ze hun poep niet moeten verbranden omdat dat hun bodem uitput? De Commissie voor Natuurbeschermingseducatie - waar u vandaag de gast van bent - werd zo'n vraag inderdaad gesteld, nu een jaar geleden. Gaat de zaak van de WCS de Commissie aan, kan ze er wat mee? We kunnen begrijpen dat een eerste reactie erg leek op wat zojuist geschetst is: "Mooi dat die WCS er is, maar dat is niet voor ons". Pas na enige discussie werd het toch wel anders gezien. Enkele leden kregen de opdracht om een advies te schrijven en het resultaat is in een rapport vastgelegd. ("De World Conservation Strategy en de natuur- en milieu-educatie").

Kort samengevat komt het standpunt hierop neer. Er is inderdaad een groot verschil tussen de milieuproblemen van ons en die van de derde wereld. De onze zijn problemen van overontwikkeling. Ze komen voort uit een te veel, te veel aan energie, aan organische belasting, aan voedingsstoffen in de bodem, aan afval.

De hoofdproblemen van de derde wereld zijn juist die van onderontwikkeling, van een te weinig. Energieschaarste, uitputting van de bodem, afbraak van het regenwoud. Er zijn wel uitzonderingen op. Ook in de tropen zijn er meren die eutrofiëren en de grote hoeveelheid bestrijdingsmiddelen die er gedumpt worden, vormen ook duidelijk een te veel. Maar dit zijn uitzonderingen die het standpunt goed onderstrepen. Ze bevestigen eigenlijk de regel.

Overontwikkeling en onderontwikkeling staan niet los van elkaar. Het zijn twee kanten van hetzelfde verschijnsel. Het koper dat ons afvalwater vergiftigt, komt uit de mijnen van Chili; de fosfaten van onze wasmiddelen komen uit Noord-Afrika, het aluminium, dat door de verzuring van de regen in de bodem vrij komt, stamt uit Suriname. En van ons boerenland weten we dat bij iedere hectare grond, die we voor onze veeteelt nodig hebben, verscheidene hectaren in de ontwikkelingslanden moeten worden opgeteld, die het basisvoedsel moeten leveren waar ons eigen landje te klein voor is. Geen wonder dat we er last van krijgen.

Neem twee flesjes, vul het ene met water, vul het andere met rode inkt. Breng nu een druppel water in het flesje met rode inkt en breng omgekeerd een druppel rode inkt in het flesje met water. We zien dan hoe ongelijkwaardig de beïnvloeding is. Het iets domineert over het niets, de kleur over de kleurloosheid, de overontwikkeling over de onderontwikkeling. Als we dat gezien hebben dan vergeten we het nooit weer: indammen van een teveel is de enige weg om bij ongelijkmatige verdeling orde op zaken te stellen. Als we naar verandering streven dan zullen de aanzetten daartoe hier in het westen moeten worden gezocht. Als we aan oplossingen van onze eigen problemen denken dan zijn we verplicht om ons die betrekkingen te realiseren. Anders blijkt opnieuw dat de oplossingen die wij voorstaan anderen, ver bij ons vandaan, in het slop brengen. De afvalwaterzuivering valt als een voorbeeld te noemen. Een verspilling van energie, die de werkelijke problemen aan het oog onttrekt tot schade van andere delen van de wereld. Zo zijn er veel meer voorbeelden te bedenken. Op deze manier gedacht heeft onze natuur- en milieu-educatie wel degelijk met de boodschap van de WCS te maken. We horen ons deze relatie aan te trekken en we horen haar in onze programma's op te nemen.

Met deze stellingname is de Commissie in een heel nieuwe fase van het bestaan gekomen. Hoe voorzichtig stond in het eerste beleidsplan van 1975, bekend als het "gele advies", dat het terrein van de natuur- en milieu-educatie geen op zichzelf staand terrein is, maar te maken heeft met het functioneren van de samenleving. Maar een inhoud aan deze stelling gaf het plan nog niet. Het leunde zwaar op de lijnen zoals die in de natuur- en milieu-educatie gemeengoed waren en zoals die onder andere door Bloom geformuleerd zijn. Die bleken vaak - dat moet erbij gezegd - enorm effectief. Vrij vertaald komt het hierop neer: als je maar wat van de natuur af weet, dan ga je je er vanzelf bij betrokken voelen. Zo ontstaat verantwoordelijkheid voor wat leeft en groeit en als dat er maar is dan komt het met de natuur best voor elkaar. Beleven leidt tot kennen, kennen leidt tot respecteren en dat leidt dan weer tot handelen.

Het is een gedachtengang die aan educatoren een concreet plan in handen geeft. Je kunt er wat mee. Het is optimistisch en positief en we moeten erkennen dat het resultaat oplevert: gevoeligheid en verantwoordelijkheid voor de natuur. Tastbare resultaten, dat is heel wat. Maar het kan ook een gevoel van geweldige machteloosheid en gelatenheid kweken als mensen merken dat ondanks hun inspanningen dingen toch anders lopen dan ze willen. Gewoon omdat het om andere machten gaat. En het wordt nog erger als mensen zich daarom schuldig gaan voelen, omdat zij het immers zijn die met hun consumptie de fabrieken laten draaien. We voelen wel waar dat op uitloopt. De mensen geloven het wel. Ze zien dat hun eigen streven niets uithaalt en van de resultaten zie je vaak niets meer terug. Dit is wel een beetje zwart-wit gesteld. Er blijven vast en zeker bij veel mensen zaken hangen en er zullen ook mensen zijn die hun hele leven lang geïnspireerd zullen blijven. Dat is een verdienste van dat soort werk en dat moeten we naar waarde schatten. Maar het is bescheiden, het zal het landschap van Nederland ook niet weten te redden. De krachten die dat vernielen zijn andere, mondiaal werkende krachten.

Maar hoe zit het dan met die nieuwe kant van de milieu-educatie? Kan die dan wel het landschap van Nederland redden? Helaas, ze kan dat evenmin.

Wat dat betreft staan we er werkelijk niet zo best voor en de illusie dat we met onze educatie een verdergaande verloedering op de korte termijn zouden kunnen voorkomen die moeten we dan ook maar van ons af zetten. Maar er zijn verscheidene redenen waarom we kunnen stellen dat deze nieuwe kant van de natuur- en milieu-educatie toch zal moeten worden geïntroduceerd. Het verhaal met de beide inktpotjes heeft laten zien dat het ontwikkelingswerk belang heeft bij een mondiaal gerichte milieu-educatie. Het is ook niet voor niets dat de NCO daar een belangrijk deel van haar aandacht op richt. Dat geeft goed aan, hoeveel waarde eraan gehecht wordt.

Nu kan men tegenwerpen, dat dat alleen maar bewustheid is. Wat kunnen mensen ermee in hun dagelijkse leven? Maar dat valt wel mee: het leert ons ook om te kiezen. Een die bewustheid is, hoe dan ook, van belang, want hoe vallen dingen te veranderen als we niet weten waar het om gaat. Dat geldt trouwens net zozeer voor onze strikt Nederlandse belangen. Voorwaarden voor een samenleving die de natuur respecteert zijn niet te realiseren als die bewustheid er niet is. Ze is, zo zou men met een kleine variant op een bekende slogan kunnen zeggen, geen garantie voor een nieuwe verhouding met de natuur, maar wel een voorwaarde. Daarmee is in de concrete praktijk van alledag wel wat te doen. We komen daar straks nog op terug. Maar eerst moeten wij uitmaken van welke aard die bewustheid wel zal moeten zijn.

Als we het hebben over natuur en milieu, dan stellen we ons zo vaak voor dat het gaat om omstandigheden om ons heen die nog stammen van een tijd waarin mensen niet in conflict met hun omgeving leefden. We zien dan een soort harmonie tussen mens en natuur die sinds enige tijd verbroken is. Het "gele advies", de beleidsnota 1975 (hiervoor al genoemd) doet dat ook. De officiële naam daarvan: "Advies inzake een beleidsplan voor de educatie betreffende het natuurlijke milieu en het waardevolle cultuurlandschap". Dat is een hele mond vol en dat komt vooral door het laatste stuk. Natuur en milieu heet hier "het natuurlijke milieu en het waardevolle cultuurlandschap". In die titel wordt dus onderscheid gemaakt tussen het waardevolle dat de cultuur heeft nagelaten en dat andere, wat dat dan ook mag zijn. Dat zal dan iets buitenculturelijks moeten zijn. Een soort oernatuur die door de eeuwen heen heeft kunnen stand houden.

Duizenden jaren, zo luidt dan de opvatting, hebben de mensen in vrede met de natuur kunnen leven maar sinds een zekere tijd, sinds de negentiende eeuw, het moment waarop de grote ineenstorting begon, lukt dat niet meer. De kunst van de natuur- en milieu-educatie is nu om die oude verbondenheid weer terug te roepen.

We moeten dat standpunt verlaten. De westerse mens is nooit zachtzinnig met zijn omgeving omgegaan. Wel was hij in vroeger tijden meer vertrouwd met de goede en de kwade krachten waar hij afhankelijk van was. Dat komt omdat de vervreemdende omgeving van supermarkt, vliegveld, autosnelweg en congrescentrum niet bestond. Maar de uitbuiting van de natuur was niet anders dan nu. De middeleeuwse bewoners van onze zandgronden verzamelden de mest van de schapen rond hun woonkernen. Zo ontstonden de esdorpen met hun vruchtbare essen daar omheen. De bossen van de omgeving werden tot heidevelden en bij nog verdere uitputting tot zandverstuivingen die voor mensen alleen maar armoede en bedreiging herbergden. Het was woestijnvorming binnen onze eigen grenzen. In de veengebieden was het niet anders. De turfstekerijen die na de grote ontginningen achterin de kavels gewoon doorgingen hebben er aanleiding toe gegeven dat met storm de dijken het begaven en er grote plassen ontstonden. Over- en onderontwikkeling waren op dorpsniveau terug te vinden binnen onze eigen landgrenzen. Bij de opkomst van de steden legde zich over dit patroon een nieuw, grootschaliger patroon. De steden en de door het daar vergaarde kapitaal, polders vormden samen het ontwikkelde deel; het platteland de onderontwikkeling. In de negentiende eeuw gebeurde hetzelfde nog eens, toen op regionaal niveau. Industriestreken zoals Twente en Oost-Groningen ontstonden. De randstad begon zich te ontwikkelen. Nu is het proces nog verder doorgeschreven. Nederland vormt samen met zijn buurlanden de es, zo zou men kunnen zeggen, van Europa en de zandverstuivingen, de ontbossingen en de armoede zijn verplaatst naar een ander deel van de wereld. Dat het water vervuilde weten we al van de middeleeuwen af. Dat geldt ook de lucht. Denk maar eens aan de grote zoutziederijen aan het eind van de middeleeuwen. Maar de overontwikkeling wordt bij iedere volgende fase steeds groter. Dat is logisch want er wordt ook steeds meer bij betrokken.

De problemen van onderontwikkeling zijn altijd erg geweest en ze zijn ook nooit minder geworden, alleen verder komen te liggen. Begonnen op de Veluwe, zo zou je het kunnen zeggen en uiteindelijk terecht gekomen in Afrika en Azië.

Zō is het Nederlandse landschap ontstaan. Het geschilderde verhaal is natuurlijk te beknopt en daardoor ook niet in alle opzichten juist. Onze betrekkingen met Indië en met Amerika komen ook niet van vandaag of gisteren. Ze begonnen al kort na de middeleeuwen en natuurlijk speelden ze toen hun rol al mee. Veel van de verschuivingen die we constateren zijn helemaal niet zo in ruimte uit te drukken, het ligt allemaal veel ingewikkelder. Maar de kern van de zaak blijft overeind staan: schade en schande hebben het landschap opgebouwd met hier en daar een mooi succesje. Laten we ons ook goed realiseren dat schade en schande met armoede te maken hebben en dat het profiteren van de succesjes ook maar voor weinig mensen was weggelegd. Bij ecologische onderontwikkeling hoort armoede en die is dan ook door de eeuwen heen ruim voorhanden geweest. Het landschap van vandaag is resultaat van een uitputtingsslag. Alle vennen, kreken, wielen, laagveenplassen, moerassen, broekbossen, blauwgraslanden, het zijn allemaal herinneringen aan de schade en schande van een voorbijgane tijd. De resten van die slag noemen we nu het "natuurlijke milieu". Het laat zich niet onderscheiden van het "waardevolle cultuurlandschap", want het is allemaal cultuurlandschap wat wij vandaag geneigd zijn om als waardevol te karakteriseren. Maar de basis van die waarde was uitbuiting. Dat is nooit anders geweest. Kort samengevat zou men kunnen vaststellen dat we van onze voorouders niets te verwachten hebben.

Het beeld van de tevreden burger die na gedane arbeid lurkend aan zijn pijpje van de natuur wist te genieten kunnen we dus wel vergeten.

Natuur- en milieu-educatie die zo'n verbondenheid nastreeft, jaagt op een hersenschim en die kan zijn doelstelling beter laten vallen. Maar is dat erg? kunnen we vragen. Mogen wij niet even goed van onze burgers een culturele betrokkenheid verwachten bij de dingen van het verleden, precies zoals we die vinden ten aanzien van gotische kathedralen of schilderijencollecties?

Mogen we bij kinderen geen zin voor schoonheid veronderstellen die van betekenis voor ze gaat worden als ze ermee in aanraking worden gebracht en mag dat zogenaamde waardevolle cultuurlandschap waar dat mogelijk is niet wat worden ontzien, zodat ook mensen na ons er wat aan hebben? We kunnen vaststellen dat het zo is. En we kunnen zeggen dat de pogingen om mensen daarbij te betrekken respectvol en belangrijk zijn. Maar het blijft een aangelegenheid van en voor weinig mensen die als richtlijn voor de toekomst niets te bieden heeft. Dit zijn nu de grenzen waar de strategie van Bloom, die zo pas genoemd werd: beleven, kennen, handelen, tegenaan loopt. Ze zijn eeuwen oud en ze zijn keihard.

Essentieel in de gegeven schildering van de situatie is, dat we de Nederlandse natuur moeten zien als een expressie van de economie van het verleden. Het is geen oernatuur die door de eeuwen stand heeft weten te houden. Die bestaat al lang niet meer. Het is ook geen restje van een paradijsachtige toestand die in de loop der eeuwen door voortdurende zorg van mensen tot stand is gekomen en die in onze eeuw weer wordt afgebroken. Het is de logische consequentie van economische processen zoals die zich door de eeuwen heen ontwikkelden. Klaprozen en kamilles langs de snelweg vormen de expressie van de economie van vandaag. Precies op dezelfde manier vormen de orchideeën in het natuurreservaat de expressie van de economie van gisteren. En zo hoort het ook te zijn. Dat de mens zich afzet tegen de natuur, daar is niets op tegen. Daarin onderscheidt hij zich ook niet van zijn medeschepselen. Uniek is niet dat hij de natuur als zijn tegenspeler ziet. Uniek is dat hij het bewust doet, dat hij vorm probeert te geven aan zijn handelen en die vormgeving noemen we zijn economie. De natuur richt zich naar dat handelen. Ze vormt zich spontaan buiten onze wil om, nadat we er zelf de voorwaarden voor hebben geschapen.

De natuureducatie heeft zich een zekere pretentie aangemeten.

Zij vindt dat het slecht met de economie zal gaan als het slecht met de natuur gaat en ze willen er wat aan doen. Maar wat moet ze er aan doen? Gaan we naar de mensen om ze te vertellen dat ze het anders moeten doen? Dan slaan we een hele stap over. Dan vergeten we dat die economie voorwaarde is voor die natuur.

Dan vergeten we het hele systeem dat zich rond die vormgeving heeft opgebouwd en dan bereiken we dus niets.

Nee, wat je dan moet doen is naar het Economisch Planbureau gaan of naar de deskundigen van Economische Zaken of naar de Commissie Wagner en het daar uitleggen. Je laat ze zien dat de tegenstelling tussen economie en ecologie op de lange termijn een schijntegenstelling is: waar het slecht met de natuur gaat, gaat het vroeger of later ook slecht met de mens. Je pleit voor nieuwe speerpunten, voor experimenten, voor een nieuwe stabiele economie, voor kleinschalige structuren, voor hergebruik van afvalstoffen. En wat blijkt? Ze doen er niets mee. Ze begrijpen je niet. Ze weten niets van de natuur en van de relatie tussen ecologie en economie. Dat stond niet in hun leerboekjes. Bij hen valt dus heel wat aan natuur- en milieu-educatie te doen. Dat is duidelijk. Maar er is meer. Ze doen er ook niets mee omdat het ze niet gevraagd wordt want ook mijnheer Van Agt begrijpt niet wat je bedoelt en mijnheer Den Uyl niet en mijnheer Terlouw niet. Maar waarom dan niet? vragen we ons dan af. Ze zijn toch gekozen?

Er zijn toch partijprogramma's die er rekening mee houden? En daar zijn we nou precies waar we zijn moeten. Die programma's zijn er wel en er wordt over al deze problemen best nagedacht en werkelijk, sinds 10 jaar geleden is de bewustheid van de samenhang van de dingen ook wel een stuk groter geworden. Maar ze is nog veel te klein om er een beleid van te maken. Ligt daar niet een essentiële taak voor de natuur- en milieu-educatie?

Het lijkt of we met dit verhaal een heel eind zijn afgedwaald van de oorspronkelijke aanleiding tot dit verhaal: de WCS, de World Conservation Strategy, maar dat is toch maar schijn. Wat gezegd is over die twee potjes met inkt en water heeft ons laten zien dat we orde op zaken in eigen land moeten stellen voordat we recht van spreken hebben in andere delen van de wereld. Het verhaal over de uitdijende structuren heeft ons laten zien dat veel wat we in ons eigen land aantreffen ons helpen kan om op mondiale structuren zich te krijgen. Bezoekerscentra bijvoorbeeld. Ze kunnen oude lokale structuren direct gebruiken om die van nu ter discussie te stellen. "Act locally, think globally" dat is een aardige, op onze actualiteit toegesneden kreet.

We kunnen als klein landje in ons eentje de wereld niet veranderen. We kunnen wel ons best doen om binnen ons land de voorwaarden te scheppen waarmee we zulke veranderingen, die er hoe dan ook zullen komen, aan kunnen. En we kunnen de richting waarin we die voorwaarden moeten zoeken, mee laten bepalen door wat we van de wereld weten en de resultaten van al die inspanningen geven ons meer recht om over derde-wereldproblematiek te praten dan we nu hebben. Want wat hebben we aan ontwikkelingshulp als het er alleen maar op gericht is om het eigen bedrijfsleven van haar plaatsje te verzekeren en wat hebben we aan de financiering van ontwikkelingsprojecten als de voorwaarde een gunstige betalingsbalans is? Dat houdt in dat we eerst op de derde wereld moeten verdienen voor we het weer kunnen uitgeven. Autonomisering van onze eigen economie geeft ons de kansen om iets over te houden, een onzes inziens betere rechtvaardiging om over ontwikkelingshulp te kunnen praten.

Zo ervaren we hoe ontwikkelingsproblemen en milieuproblemen in elkaar vloeien. Nog sterker, hoe ze samen het beeld invullen van de relatie tussen economie en ecologie, van begrip van het verleden en verwachting van de toekomst, kortom hoe alle dingen met alle dingen te maken hebben. Is er erkenning daarvan nu juist niet het eigenlijke doel van de milieu-educatie? Als milieu-educatoren hebben wij ons dat ook aan te trekken. Ons doel is om vervreemding te bestrijden, opgelegd door een economisch dwangstelsel: die vervreemding die alle dingen van elkaar scheidt en die ons verhindert om de wereld als een geheel te zien waarin alle dingen met elkaar samenhangen. Het is de verdienste van de WCS dat ze ons op dat feit drukt. Wij hebben een verhaal te vertellen. We hebben er goede redenen voor om dat verhaal belangrijk te vinden. Zolang anderen ons niet van ons ongelijk kunnen overtuigen blijven we het belangrijk vinden. De vraag is alleen: hoe moeten we het vertellen? Welke doelgroepen moeten we erbij kiezen? Welke thema's plaatsen ons op het goede spoor? Hoe maken we het verre duidelijk in het nabije van onze omgeving. Moeilijke vragen waar we voorlopig niet uit komen. De bestaande Nederlandse natuur- en milieu-educatie heeft een flinke traditie, dan kunnen we zeker stellen. Maar die traditie is precies omgekeerd aan de gang van zaken zoals hier gesteld.

Hierin wordt men geconfronteerd met doelgroepen, zoals onderwijs, geïnteresseerde wandelaars, actiegroepen, belangenorganisaties, ze staan in het "gele advies" allemaal met name genoemd. Men speelde in op wat er bij deze groepen leefde en men zocht naar lokaties en naar werkvormen die daarbij konden helpen. Er is met dit alles veel en goede methodische ervaring opgedaan, maar het verhaal dat men ermee vertellen wilde was weinig uitgediept. Zo zijn er dus twee tegenover elkaar staande vormen van aanpak: één van hetgeen men wil vertellen naar de methoden en één van de methoden naar het verhaal dat men vertellen wil. Deze beide hoeven elkaar niet uit te sluiten, maar ze kunnen juist van elkaar profiteren. De praktici kunnen hun doelstellingen scherper formuleren en de theoretici - laten we ze voor het gemak zo maar even noemen - kunnen een hoop leren als ze proberen hun verhaal kwijt te raken. Een voorwaarde is natuurlijk wel dat die twee groepen naar elkaar willen luisteren. Het zal moeten blijken of dat lukt.

"Act locally, think globally". Dat zijn de twee lijnen waarlangs zo'n vorm van educatie vorm zal moeten krijgen. Binnen Nederland zien we hoe allerlei initiatieven, in hun eentje begonnen, tot een beweging aan het versmelten zijn: kleinschalige bedrijfjes, nieuwe vormen van landbouw, alternatieven in de energie-opwekking, afvalrecirculatie, allemaal voorbeelden van het "act locally".

Ze vormen tezamen zo langzamerhand een niet meer weg te denken politieke kracht en of we ons nu met waterzuivering bezighouden of met goede voedselwinkels in de stad, het gaat om dezelfde filosofie en het is goed om dat van elkaar te weten. Het "Vergeten Scenario" van het Centrum voor Energiebesparing probeert al deze lijntjes bij elkaar te leggen; dat lijkt een geweldig goed uitgangspunt voor onze strategieën van natuur- en milieu-educatie. Het "think globally" hoort daar onverbrekkelijk bij. Wie dat doet op basis van dezelfde ervaringen verbaast zich. Hij verbaast zich over de absurditeit van een waterzuiveringssysteem dat de energie de lucht in doet gaan die is onttrokken aan diezelfde kindertjes in Azië en Afrika uit het begin van dit verhaal, zodat zij hun poep moeten verbranden omdat anders hun eten niet meer te koken valt.

Of het valt hem op hoe ongewoon het eigenlijk is, als hij bij de groenteman in Tiel of Buren (of liever: de supermarkt, want groentemannen zijn er haast niet meer) als appeltje voor de dorst alleen maar Granny Smith kan kopen, terwijl om hem heen de appels aan de bomen hangen te rotten of de prachtige oude vruchtbomen met staatssubsidie worden gerooid. Dat is absurditeit. Misschien is de belangrijkste taak van onze educatie wel om ons over dit soort van gekkigheden opnieuw te leren verbazen. Want pas dan worden we ons bewust hoe noodzakelijk de veranderingen zijn die we voorstaan. Veranderingen die ons eigen leven aangaan, maar vooral onze betrekkingen met de rest van de wereld. Zo kunnen we mee bijdragen aan een nieuwe economie die de natuur en de derde wereld weet te respecteren. Niet door ze te ontzien maar door de grenzen te kennen. Aanzetten daartoe ontstaan overal en in de milieu-educatie kunnen we best een niet eens onbelangrijke rol daarbij spelen. Ze beschikt over middelen om een complexe problematiek op een eenvoudige manier bij de mensen te brengen. Ze zal dat ook móeten doen.

STELLINGEN "NAAR EEN NIEUWE FILOSOFIE VOOR DE NATUUR- EN MILIEU-EDUCATIE"
(drs. P.J. Schroevers)

1. Essentieel voor natuur- en milieu-educatie is de erkenning, dat alle dingen met elkaar te maken hebben. Aangezien ecologische, economische en sociale voorwaarden het milieu van de mens uitmaken, zal de natuur- en milieu-educatie er niet onderuit kunnen sociale en economische voorwaarden in haar strategieën te betrekken. De natuur, zoals wij die kennen, is de expressie van economische verhoudingen (en deze op hun beurt van sociale). Wie naar de natuur kijkt, kijkt naar de gevolgen van menselijk handelen. Voor een nieuwe omgang met de natuur moeten deze relaties duidelijk zijn.
2. De traditionele natuur- en milieu-educatie gaat uit van de gedachte dat omgang met de natuur leidt tot betrokkenheid en daarmee tot verantwoordelijkheid. Het is een goed uitgangspunt, maar voor de vragen van onze tijd te beperkt. De impliciete gedachte, dat omgang met de natuur in het verleden anders was dan nu moet met reserve worden gezien. Veel natuurlijke rijkdom die wij nu koesteren, is het resultaat van natuuruitbuiting in het verleden (vennen, heiden, zandverstuivingen, laagveenplassen en veel meer).
3. Een proces van voortdurende schaalvergroting heeft structuren van economische en ecologische meerwaardeonttrekking resp. -accumulatie doen uitdijen van lokaal naar mondiaal niveau. Het "te veel" van de westerse* landen en het "te weinig" van de rest van de wereld staan dan ook in rechtstreeks verband met elkaar. Milieubewustheid en mondiale vorming horen samen te gaan.
4. Plaatselijke ontwikkelingen zullen de weg naar een nieuwe wereld moeten aangeven. Ze dienen echter in een mondiaal verband te worden gezien. De natuur- en milieu-educatie is in staat om de abstracte problematiek bij de mensen te brengen en wegen voor verandering aan te geven.

* Bedoeld worden de rijke, geïndustrialiseerde landen.

Mogelijkheden zijn onder andere:

- absurditeiten aangeven, bijvoorbeeld waterzuivering als energieverspilling;
- historische ontwikkelingen demonstreren: het landschap van vroeger als resultante van vroegere maatschappelijke structuren, bijvoorbeeld in bezoekerscentra;
- analogieën (homologieën) aanwijzen: plaatselijke situaties zijn vaak een verkleinde vorm van mondiale. De relatie ontwikkelingslanden-Westen vertoont bijvoorbeeld veel overeenkomst met die tussen kleine zelfstandigen en grootwinkelbedrijven;
- de rol van energie laten zien.

Deze lijst is ter konferentie te bekomentariëren en uit te breiden.

5. Men kan het bovenstaande als pessimist of als optimist bezien.

Zeker is, dat veel positieve ontwikkelingen plaatsvinden. Het heeft zin, dat de natuur- en milieu-educatie daaraan haar bijdrage levert.

VOORBEREIDING DISCUSSIE

1. De doelstellingen van de studiedag zijn:

1. Inzicht verschaffen in de aard van de invloeden (economisch, politiek) van overontwikkeling op onderontwikkeling naar veranderingen in het milieu.
2. Inzicht verschaffen in de wisselwerking van milieubeheer en economische ontwikkeling in de derde wereld, als 2 aspecten van eenzelfde strategie.
3. Aantonen, dat natuur- en milieu-educatie in de westerse landen een rol kan vervullen bij de bewustwording van de problematiek, genoemd onder 1 en daarmee gericht moet zijn op participatie en (politieke) besluitvorming.
4. Een aanzet geven voor invulling van hierop betrekking hebbende educatieve projecten in Nederland.
5. Aanreiken van mogelijkheden voor samenwerking op beleids- en uitvoeringsniveau.

Deze zijn op de achtergrond van de discussie bruikbaar, om na te gaan, of alle aspecten aan de orde komen.

2. De lijn van de discussie verloopt niet volgens de eigenlijke stellingen, aangezien na bespreking van de tweede stelling waarschijnlijk de tijd om is. Beter is deze te structureren aan de hand van de volgende punten:

1. Moet de natuur- en milieu-educatie zich bezighouden met een mondiaal perspectief.
2. Zijn de analyses van de inleidingen goed.
3. Op welke manier moet - indien vraag 1 met "ja" wordt beantwoord - de natuur- en milieu-educatie dan worden vormgegeven (organisatorisch, inhoudelijk, financieel e.d.).

1. Mondiaal perspectief natuur- en milieu-educatie

- hoe kun je mensen duidelijk maken, dat aanpassing van levensstijl invloed kan hebben op grote afstand;
- welke boodschap moet 'natuur- en milieu-educatie nieuwe stijl' hebben;
- kunnen problemen in de eigen omgeving worden gerelateerd aan mondiale problemen.

2. Analyses inleidingen

- is het verband tussen armoede en rijkdom zo duidelijk
- zijn deze de werkelijke oorzaken van milieuproblematiek
- hoe verhouden andere mondiale problemen zich tot de milieuproblematiek
- hoe kunnen economie en ecologie elkaar versterken.

3. Ontwikkeling natuur- en milieu-educatie

- is het voorgaande een nieuw onderwerp of een nieuwe manier van denken
- hoe moeten de doelstellingen van natuur- en milieu-educatie worden aangepast
- hoe kunnen doelgroepen in een nieuwe aanpak worden geïnteresseerd
- hoe kan apathie ten aanzien van (politieke) besluitvormingsprocessen worden doorbroken
- welke maatschappelijke groeperingen moeten met voorrang worden benaderd
- hoe kan de natuur- en milieu-educatie een grotere politieke prioriteit krijgen
- moet worden samengewerkt met organisaties in Nederland, die zich met voorlichting en educatie over ontwikkelingsvraagstukken bezighouden
- wat zijn de belangrijkste initiatieven, die de overheid moet nemen, naast subsidiëring
- wat voor soort projecten is geschikt.

VERSLAG GROEP 1 (Kal, Weernekers)

Inleiding

In het algemeen waarderen de deelnemers de inleiding van de heer Schroevers positief door zijn realistische en inspirerende benadering.

De inleiding van de heer Boermans lijkt nogal pessimistisch, mede door het ontbreken van een perspectief voor de natuur- en milieu-educatie. De inleiding van de heer Burger was hier en daar onduidelijk in de aansluiting op het thema natuur- en milieu-educatie.

Algemene opmerkingen

- We moeten realistisch blijven en ons niet ophangen aan enkele 'strohalmen' waarbij goede resultaten zijn bereikt.
- In het algemeen ermee rekening houden, dat het milieu veel geld kost en daardoor voor vele ontwikkelingslanden problematisch is.
- Er is behalve een gradueel ook een principieel verschil tussen de problematiek in de ontwikkelingslanden en in Nederland.
Onze voedselsituatie bijvoorbeeld is veiliggesteld, op basis van handel en niet op basis van ons ecosysteem.
- Een belangrijke strategievraag is in hoeverre je bij natuur- en milieu-educatie 'vuile handen' wilt/kunt maken door bijvoorbeeld met het bedrijfsleven samen te werken.

Naar aanleiding van de vraag: "Moet de natuur- en milieu-educatie zich bezighouden met een mondiaal perspectief?"

Natuur- en milieu-educatie moet zich bezighouden met een mondiaal perspectief omdat ons handelen gevolgen heeft voor het milieu elders in de wereld. In de mate, waarin natuur- en milieu-educatie aan de orde komt moet echter wel rekening worden gehouden met de situatie hier, wat betreft:

- . doelgroepen: kinderen, ouders, recreanten
- . problemen: werkloosheid, prijzen, huren, recessie
- . mogelijkheden: onderwijs, volwasseneneducatie, géén staatspedagogiek.

In feite is natuur- en milieu-educatie een holistisch proces, dat van verschillende kanten kan worden gezien.

Mondiale problemen kunnen onderwerp zijn voor zeer verschillende groepen mits ze direct hanteerbaar zijn.

Er zijn vele parallellen tussen de problematiek in ontwikkelingslanden en die in Nederland; ook Nederland kan in sommige opzichten beschouwd worden als een ontwikkelingsland. In beide situaties is vaak sprake van onmacht en onmondigheid bij de plaatselijke bevolking om de problemen de baas te worden.

Vormgeving natuur- en milieu-educatie

Relaties tussen natuur- en milieu-educatie en ontwikkelingseducatie zijn zeer direct te leggen, bijvoorbeeld via de sinaasappel of de banaar naar de tropische kas.

De vraag hoe we in onze eigen situatie zuinig kunnen zijn op het tropische regenwoud, hangt af van de doelgroep(en).

Natuur- en milieu-educatie is een middel tot een beter milieu. Er zijn ook andere factoren die op dat milieu inwerken. Het is belangrijk te bezien hoe deze op elkaar inwerken.

Belangrijk is daarbij steeds te evalueren vóór een volgende stap wordt gezet.

Natuur- en milieu-educatie en mobilisatie (actie) kunnen goed samengaan. Educatie kan het inzicht geven welke actie noodzakelijk is. Actie kan als leersituatie dienen voor de volgende stap. Ook mag natuur- en milieu-educatie best tegengas geven tegen (eenzijdige) indoctrinatie.

Het confronteren van beslissers met de gevolgen van hun besluiten of juist het ontbreken van besluiten is educatie.

Belangrijk is aan te sluiten bij andere bewegingen en activiteiten die zich bezighouden met de mondiale problematiek, zoals de vredesbeweging, de NCO en de wereldwinkels.

Niet allen zijn het eens over de mate waarin deze band moet bestaan.

Ook de overheid zal meer dan tot nu toe het belang van het verband tussen natuur- en milieu-educatie en de mondiale ontwikkelingsproblematiek moet inzien, ook als middel om gestelde doelen in eigen land te bereiken.

Inhoudelijk zal natuur- en milieu-educatie duidelijk(er) moeten zijn, bijvoorbeeld ten aanzien van de relatie met defensie, maar ook ten aanzien van activiteiten van de KEMA, het Landbouwschap, de Flevohof en dergelijke.

Algemene conclusies

- De veelvormigheid van natuur- en milieu-educatie dient gehandhaafd te blijven.
- De verschillende benadering van doelgroepen bepaalt de mate van samenhang tussen natuur- en milieu-educatie en ontwikkelingseducatie.
- Organisatorische coördinatie is noodzakelijk.
- Een koppeling tussen buiten- en binnenschoolse educatie is gewenst.
- Natuur- en milieu-educatie dient meer ruimte te krijgen in het lesprogramma op scholen.
- De belevingswereld van de natuur zou meer in (buiten)schoolse activiteiten een plaats moeten krijgen.
- Een landelijke coördinatie(steunpunt) met goede regionale voorzieningen is noodzakelijk.
- Ecologie is een aspect van allerlei zaken; ecologie hangt samen met cultuur, economie, ruimtelijke ordening (facetkarakter).

VERSLAG GROEP 2 (Bleijerveld, Gerrits)

Na een globale inventarisatie van te bespreken onderwerpen wordt de discussie gestart naar aanleiding van de relatie tussen educatie en actie. Dit mede in verband met de visie van de Minister van Ontwikkelingssamenwerking op enkele NCO-educatieprojecten (deze zouden teveel indoctrineren).

Er is enig verschil in inzicht over de vraag of actie deel uitmaakt van educatie, of daarvan een gevolg kan zijn. De groep is van mening, dat mede op actie gerichte educatie geen probleem is waar het volwassen betreft. Gaat het om leerlingen van scholen voor voortgezet onderwijs, dan moet de actie van de leerlingen zelf uitgaan. Betreft het kinderen van de basisscholen, dan wordt opwekking tot actie afgewezen. Men vindt, dat de problematiek rond de informatie-ontvangst te weinig tot uiting is gekomen in de inleidingen.

Men is het erover eens, dat het begrip actie in de koppeling met informatie en educatie beter kan worden vervangen door participatie, omdat actie een emotioneel geladen woord is.

Opgemerkt wordt, dat milieu-educatie een dynamisch proces is. Het begint al in de wieg. Het besef, dat eigenlijk het milieu de gehele wereld is, is nog onvoldoende aanwezig. Het bezwaar van veel informatie (ook in de natuur- en milieusector) is, dat deze niet in een ruimere context is geplaatst.

Men is het erover eens, dat waar het informatie aan scholen betreft de school een eigen verantwoordelijkheid kent, vooral met betrekking tot 10- tot 12-jarigen, die de mondiale problemen niet aankunnen.

Er wordt voor gepleit de problematiek los te maken van het "exotiserende". Ook mensen ver weg moeten gezien worden als burens. Men is ook van mening dat de informatie aan deze leeftijdsgroep niet een te dreigend karakter mag hebben. Wel moet steeds de relatie met de derde wereld worden gelegd via eenvoudige voorbeelden (fosfaten in het waswater, gebruik Sunlight-zeep, herkomst grondstoffen daarvoor).

Met nadruk stelt men vast, dat kinderen een stimulerende invloed hebben op veranderingsprocessen, ook met betrekking tot ouderen.

Ook vindt men, dat wel moet worden beseft, dat de benadering van kinderen een aparte methodiek eist.

Waar het volwassenen betreft, wordt vastgesteld, dat de grote vraag is, hoe je de mondiale milieuproblemen duidelijk maakt. Men acht mogelijkheden voor de beantwoording van deze vraag aanwezig in de inleiding van de heer Schroevers, vooral waar het ging om het ontstaan van het landschap. Er wordt voor gepleit de bestaande informatie onder te brengen in een bepaald patroon en zo mogelijk in centra als bijvoorbeeld bezoekerscentra. Voor de milieu-educatie, gericht op volwassenen is basismateriaal nodig, te gebruiken op diverse niveaus. De vraag blijft echter, waar de volwassene zijn informatie vandaan haalt. Gewezen wordt op de functie van bibliotheekcentrales en bibliotheken in dit verband. Men vindt het ook een probleem milieu-educatieve zaken op de televisie of voor de microfoon te krijgen. Men vraagt zich af, of niet zakelijker zou moeten worden gedacht en of niet de ideële inhoud op een meer marketingachtige wijze aan de man zou moeten worden gebracht. Intussen is men het erover eens, dat men zich ervoor moet hoeden de informatietechniek te laten overheersen. Sprekende over een strategie stelt men vast, dat strategie betekent het aansporen van mensen tot handelen, maar is ook het gedoseerd en gefaseerd toedienen van informatie. Dit laatste is vooral van belang, omdat de doelstellingen wellicht voor de doorsnee ontvanger van de informatie wat ver weg liggen.

Daarom wil men aansluiten bij de eigen situatie van de informatie-ontvanger. Van belang vindt men ook het opwekken tot het samen doen van dingen, bijvoorbeeld in het verband van buurt of straat. In het bijzonder het wekken van de solidariteitsgedachte wordt hierbij belangrijk geacht.

Er wordt opnieuw gepleit voor een platform, waar de informatie bijeen komt binnen een systematisch geheel van informatie aan volwassenen. Er wordt op gewezen, dat het Tropeninstituut deze rol al ruimschoots vervult. Men stelt ook vast, dat de benadering van de politici van groot belang is. Men ziet deze mogelijk via de burger, omdat er een maatschappelijk draagvlak moet zijn, wil de politicus voldoende geïnteresseerd zijn in de materie.

Het mobiliseren van de burgers teneinde dit draagvlak te realiseren, vindt men beslist nodig.

Er is enige kritiek op de inleiding van de heer Boermans, omdat hij stelde, dat er ten aanzien van de milieu-educatie niets bereikt zou zijn. Men vindt dat er wel het een en ander is bereikt.

De groep stelt overigens vast, dat wanneer het gaat om zaken van natuur en milieu, om ontwikkelingssamenwerking en om de relatie tussen deze drie, het departementale stelsel herziening behoeft. In het bijzonder bij grensoverschrijdende beleidstaken en -zaken werkt het huidige stelsel fnuikend. Ook constateert men onvoldoende coördinatie tussen de adviserende organen van de ministers. De groep betreurt in ernstige mate de afwezigheid van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen bij studiedagen als deze.

Er is verder nog enige kritiek op de inleiding van de heer Burger. In de eerste plaats in verband met een onjuiste hantering van het begrip involutie, in de tweede plaats om het presenteren van een wetenschappelijk niet juist gesteld voorbeeld met betrekking tot kunstmest en stikstofoxiden, die de ozonlaag aantasten.

Voor de inleiding van de heer Schroevers bestaat vooral veel waardering omdat hij met zijn gedachtengang een praktisch hanteerbare motivatie geeft voor de aanpak van milieuproblemen en de daarop gerichte educatie. Voorgesteld wordt een deelnemerslijst toe te zenden aan alle deelnemers aan de studiedag.

Met pleit voor een follow-up van deze dag door bijvoorbeeld een tweede studiedag in het komende jaar. Daar zou dan uitwisseling van praktische materialen mogelijk moeten zijn, alsmede de mogelijkheid tot het metter daad bespreken van educatieve projecten.

VERSLAG GROEP 3 (Van der Vleuten, Dankelman)

In een voorstellingsronde vertelt iedereen iets over zijn/haar werkterrein en wordt met nadruk gewezen op het gemis aan werkers, die in hoofdzaak bezig zijn met de problemen van de derde wereld.

De discussie richt zich op twee hoofdpunten, te weten: moet de natuur- en milieu-educatie zich bezighouden met het mondiale perspectief (zoals dat via de World Conservation Strategy naar voren is gebracht) en zo ja, op welke manier moet dat dan gebeuren.

Iedereen is van mening dat de natuur- en milieu-educatie ook aandacht moet besteden aan het mondiale aspect, maar het zou niet juist zijn om dat mondiale aspect te claimen, alleen omdat het in de mode is. Om een mondiale visie tot stand te brengen zijn informatie en kennis daaromtrent noodzakelijk. Deze kennis ontbreekt nog vaak, ook bij opvoeders, leraren e.d. Bij de vorming van een mondiale visie is het nodig zoveel mogelijk te werken op basisniveau (buurtwerk, volwassenen-educatie e.d.) en zo goed mogelijk aan te sluiten bij de lokale omstandigheden, daarbij werkend met voorbeelden van binnen de grenzen naar buiten toe.

De milieu-educatie vertoont methodisch al een grote veelvormigheid; deze veelvormigheid moet bij het 'mondialiseren' ook gehandhaafd of zelfs uitgebreid worden.

Een goede samenwerking met groepen en organisaties die zich met de ontwikkelingsproblematiek en mondiale vorming bezighouden is een eerste vereiste.

De natuur- en milieu-educatie dient aan te sluiten bij de maatschappelijke en politieke realiteit. Het politiseren van de ecologie en een ecologisering van de politiek zijn vereist. Dit is temeer noodzakelijk in mondiaal perspectief.

Opgemerkt wordt dat we niet alles wat met natuur- en milieu-educatie te maken heeft, in een dergelijk mondiaal perspectief mogen/kunnen plaatsen; slechts bepaalde onderdelen lenen zich daartoe. Het is eveneens van groot belang aan te geven waar onze mogelijkheden liggen om de mondiale milieuproblemen positief te beïnvloeden, bijvoorbeeld via zuinig gebruik van energie en grondstoffen.

Er dient duidelijkheid gebracht te worden in het werkveld van de natuur- en milieu-educatie; wie doet wat en waar. Deze algemene gegevens zouden beschikbaar moeten zijn bij één vast coördinatiepunt, zoals bijvoorbeeld een landelijk steunpunt voor natuur- en milieu-educatie.

Er dient haast gemaakt te worden met de oprichting/erkenning van dit centrum; het moet door de ministeries van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van Volksgezondheid en Milieuhygiëne ondersteund worden.

Maar juist op regionaal niveau moet door samenwerking vanuit het vormingswerk, volwasseneneducatie, mondiale vorming, derde wereld-organisaties en natuur- en milieu-educatie gestalte worden gegeven aan het mondiale milieuperspectief.

Daarnaast zou het goed zijn om één of meer projecten te starten, waardoor (in samenhang met mondiale vorming en volwasseneneducatie) een methodiek voor natuur- en milieu-educatie in mondiaal perspectief ontwikkeld en getoetst kan worden; ook daarbij werken op basisniveau. Een vervolg van deze studiedag wordt wenselijk geacht; voorwaarde is dat dan ook de mondiale vorming, volwasseneneducatie en derde wereld-organisaties goed vertegenwoordigd zijn. Een landelijk vervolg lijkt in eerste instantie nog wel het meest zinvol, maar daarbinnen moet via de gezamenlijke werkterreinen regionalisering plaatsvinden.

CONCLUSIES

1. Natuur- en milieu-educatie moet in visie een mondiaal perspectief hebben. Er is een wisselwerking tussen natuur- en milieu-educatie en mondiale vorming nodig.
2. Wat er op dit moment in de praktijk gebeurt is onduidelijk. Duidelijkheid daarin brengen behoort tot een van de voorwaarden voor uitbreiding en verdieping van het werk.
3. Natuur- en milieu-educatie moet zoveel mogelijk aansluiten bij het basisgebeuren. Buurtgericht werken moet het uitgangspunt zijn. Maar: "Think globally, act locally".
4. Veelvormigheid van methoden en doelgroepen is voorwaarde voor het werk.
Wel moet dit werk gebaseerd zijn op een gezamenlijke mondiale visie

5. Het begrip voor een mondiaal perspectief moet je jezelf eigen maken, wil je het in je educatie kunnen toepassen.
6. Er blijkt een grote behoefte aan informatie-uitwisseling over methodieken, over natuur- en milieu-educatie en mondiale vorming. Wie is waar mee bezig? Hoe?
7. Om dit werk, gebaseerd op zo'n visie te stimuleren, kan gedacht worden aan een proefproject waarin als hoofdelementen een wisselwerking van natuur- en milieu-educatie, volwasseneneducatie en mondiale vorming.
8. Ter ondersteuning van informatie-uitwisseling dient haast gemaakt te worden met één landelijk steunpunt voor natuur- en milieu-educatie, hetgeen door de ministeries van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en Volksgezondheid en Milieuhygiëne gedragen wordt.
Versnippering moet voorkomen worden.
9. Een en ander betekent (financiële) middelen aan personen en/of groepen ter beschikking stellen.
10. Een follow-up wordt wenselijk geacht:
De vorm waarin moet nader uitgewerkt worden. Voorwaarde hierbij is wel deelname van de volwasseneneducatie en mondiale vormingswerkers.

VERSLAG GROEP 4 (Maas Geesteranus, Van Brederode)

Voor de lunch vindt een korte kennismakingsronde plaats en zijn de kernpunten van de discussie geïnventariseerd.

Allereerst is gesproken over de aard van de milieuproblematiek in de westerse landen en in de derde wereld. Er zou in de derde wereld de neiging bestaan de milieuproblemen als luxeproblemen van de westerse wereld te beschouwen. Deze veronderstelling is bestreden; slechts de aard van de problemen is anders ten gevolge van achterliggende factoren. De functie van het milieu is volstrekt anders: in de derde wereld gaat het om leven of niet leven. In de westerse wereld gaat het om prettig leven of niet prettig leven. Dit slaat terug op de problematiek rond armoede versus rijkdom, die direct verantwoordelijk is voor de milieuproblematiek.

De natuur- en milieu-educatie zou naar de derde wereld toe vertaald moeten worden in economische adviezen, zodat het milieuprobleem daar niet meer als luxe wordt beschouwd.

De gedachtengang van de westerse wereld moet niet naar de derde wereld worden overgebracht. Het milieuprobleem is daar een schijnprobleem.

De houding van de derde wereld is het gevolg van de holistische aanpak, waar men zich tegen afzet. De milieubescherming wordt daar gezien als een bedreiging van de natuurlijke hulpbronnen. Men moet daar niet beschermen door weg te nemen, maar door toe te voegen.

Tussen de landen bestaan grote verschillen en ze zullen dan ook niet als dezelfde beschouwd moeten worden. In vele landen is een milieu-probleem een politiek probleem. Een goede uitwisseling van informatie via een goed contact met het betreffende land is dan ook van groot belang.

Vervolgens is er gesproken over de vraag of er relaties bestaan tussen de westerse wereld en de derde wereld en zo ja, of deze relaties in het educatieve werk gelegd moeten worden.

De relaties bestaan er inderdaad. We zullen dan ook moeten leren dat ons handelen consequenties heeft voor de derde wereld.

Er zouden bijvoorbeeld andere landbouwmethoden ontwikkeld moeten worden.

De complexiteit van de problemen ervaren we wel. Door gebruik te maken van het gezonde verstand kan men zelf oordelen over een afweging op grote schaal en op lange termijn.

Om de problemen als zodanig duidelijk te maken kunnen we gebruik maken van bestaande modellen. Het is een maatschappelijke ontwikkeling, die in de eerste plaats gehanteerd moet worden op basis van politieke prioriteiten en niet op basis van een kleine technokratische elite.

Een andere vraag is hoe de verschillende doelgroepen benaderd moeten worden. Gaat het om mondiale vorming of om het bijbrengen van een andere denkwijze?

De conclusie is dat het om een denkwijze gaat. Men moet zorgen dat het denken van de mensen wordt beïnvloed, zodat zij tot dezelfde conclusies (mondiaal denken) komen, zonder dat men met het loodzware verhaal van de mondiale vorming behoeft aan te komen.

Belangrijk is dat de aard van de boodschap moet zijn afgestemd op elke specifieke doelgroep, zodat de mensen op een nieuw denkniveau worden gebracht.

Een cruciaal punt is dat het educatieve proces stap voor stap moet plaatsvinden en dat er een continuïteit in moet zitten met een samenhangend patroon (éducation permanente).

Men moet beseffen, dat de mensen educatief werk met een bepaalde motivatie doen. Ze hebben daarbij sterk behoefte aan het vertellen van een duidelijke boodschap, waardoor ze een bepaalde zekerheid hebben. Ze verlangen deze zekerheid; ecologisch denken is echter een deel van de totaliteit en dat geeft geen zekerheid. Om ze een andere denkwijze bij te brengen zullen ze dan ook vanuit verschillende invalshoeken (landbouworganisaties, politieke partijen, kerk, enz.) benaderd moeten worden.

Wanneer men tracht mensen, die educatief werk doen, te bereiken, heeft men te maken met een hechte groep met een bepaalde continuïteit, waarbij ingespeeld moet worden op de belangen en waarden die binnen die groep bestaan.

Uit het volgende schema, dat als discussiemodel kan dienen, blijkt een duidelijke relatie tussen de boodschapper, de boodschap en de ontvanger, die niet los van elkaar ontwikkeld moeten worden.

De as, waarop de boodschap (het milieuprobleem) is afgezet, kan ingedeeld worden in een materieel (bijvoorbeeld financieel) en ideëel gedeelte. De ideële boodschap weer in de normatieve (door de overheid opgelegde) en de motiverende (bewust gekozen) boodschap.

De ontvanger kan variëren van de agnost, de niet (willen) wetende, tot een receptief persoon, een politicus bijvoorbeeld.

De boodschapper kan een vrijwilliger zijn tegenover de overheid aan het andere einde van de as.

<u>BOODSCHAPPER</u>					
overheid	vrijwil- liger	materieel	ideëel		<u>BOODSCHAP</u>
			normatief	motiverend	
	"agnost"	+	(+)	-	
	receptief	+++	+++	+(+)	
<u>ONTVANGER</u>					

De verschillende aspecten van de boodschap moeten tegenover de verschillende soorten ontvangers worden gezet: iedere doelgroep heeft een eigen boodschap en omgekeerd.

(Des te gemakkelijker het is een bepaalde boodschap aan een bepaalde ontvanger over te brengen, des te meer plusjes staan er in het betreffende vak). Tevens moet bekeken worden welke boodschapper het meest effectief zal kunnen worden om een bepaalde boodschap aan een bepaalde ontvanger over te brengen. Wanneer men met educatief werk bezig is zal men moeten nagaan wat de ideale vorm van boodschapoverdracht is.

Evaluatie van de studiedag

Men vond de presentatie van de ochtend goed; dit bleek tevens uit het feit dat het probleemveld als basis van de discussie goed was aangegeven. Bepaalde aspecten ontbraken echter, zoals het probleem van de bevolkingsgroei. Er zullen stimulansen moeten komen van de kant van de overheid. Men miste afgevaardigden van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, van ontwikkelingswerkers en van het directoraat-generaal Internationale Samenwerking van Buitenlandse Zaken.

Die intermediairen zullen benaderd moeten worden, die niet primair iets met de natuur- en milieu-educatie te maken hebben, maar de problemen vanuit een andere optiek benaderen (bijvoorbeeld moet de relatie vakbeweging-milieubeweging strakker aangehaald worden).

Men staat achter de doelstellingen van deze studiedag; iedereen is het er over eens dat de ecologische problematiek met het overleven van miljoenen mensen te maken heeft en dus belangrijk is. Dit is bekeken in het kader van de 'basic needs' theorie van Maslow. In de derde wereld kampt men met problemen rond de eerste behoeften, beschreven door Maslow (overleven), de westerse wereld met de laatste van de zeven behoeften (prettig leven).

Er is benadrukt dat er een follow-up nodig is, waarin de nadruk moet liggen op de praktijkgerichte methodieken. Er zullen meer mensen uit de praktijk uitgenodigd moeten worden (bijvoorbeeld van de Bond van ontwikkelingswerkers, milieu-educatoren, de Novib). Tevens mist men een follow-up van Tiflis in Nederland.

VERSLAG GROEP 5 (Van Mensch, Nederlof)

De meeste leden van de groep kunnen zich in grote lijnen vinden in de analyses van de problematiek, zoals die door de inleiders naar voren zijn gebracht. Ook is men het eens met de conclusie, dat in het educatieve proces en het educatieve werk mondiaal gedacht moet worden. De vraag is natuurlijk wel: hoe doe je dat allemaal? Bij de beantwoording van deze vraag komt men automatisch op het punt van de afweging, de strategie. Welke doelstellingen kies je, welke doelgroepen, welke middelen? De ene strategie hoeft de andere niet uit te sluiten, maar vaak is het nodig prioriteiten te stellen. Bepaalde aantastingen van het milieu gaan zo snel dat educatie op scholen, hoe belangrijk ook, te lang duurt.

Ten aanzien van de doelstellingen kan onderscheid worden gemaakt in korte en lange termijndoelstellingen. Dat betekent actie, resp. educatie. Actie en educatie gaan hand in hand. Uit educatie kan actie volgen en omgekeerd kan actie ook het startpunt zijn voor een educatief proces. Ook kan deelname aan een actie zelf een vormende werking hebben. De vraag is: hoe vul je dit in in een educatieplan? Hoe bevorder je de totstandkoming van een strategisch model waarin actiegroepen en op educatie gerichte organisaties samenwerken?

Ten aanzien van de doelgroepen is binnen de discussiegroep onder andere gesproken over het enorme belang om educatief werk te verrichten onder hen, die betrokken zijn bij de besluitvorming in de politiek en in de industrie. Het probleem van deze doelgroep, met name de industrie, is dat zij vast zit in een mondiaal systeem en binnen een smalle marge eigenlijk niet veel anders kan. Toch zijn er aangrijpingspunten. De overheid, bijvoorbeeld, moet gunstige condities scheppen voor een milieuvriendelijke productie. Een dergelijke vorm van economische sturing is binnen bepaalde grenzen op nationaal niveau politiek af te dwingen. Het veranderen van het internationale monetaire systeem valt buiten de mogelijkheden van de educatie, maar educatie op verschillende niveaus kan wel helpen een attitudewijziging aan te brengen en een bepaalde denktrant te doorbreken.

Uiteraard is het onderwijs ook een belangrijke doelgroep. Binnen het onderwijs is de milieu-educatie vaak een op zichzelf staand iets, sterk gebonden aan de persoonlijke voorkeur van een leraar. Er zijn een aantal ontwikkelingen binnen het onderwijs gaande, waarop ingespeeld moet worden. De pedagogische academies voor basisonderwijs (PABO) gaan samen en er worden nieuwe programma's opgesteld. Er komt mens- en maatschappijoriëntatie en natuuroriëntatie, terwijl er eigenlijk geen scheiding te trekken valt tussen deze twee. "Milieu-educatie is geen vak". Daar waar binnen het onderwijs sprake is van milieu-educatie gaat het vaak om een apart vak, naast alle andere vakken. Maar het is geen vak, het is een benadering die alle andere disciplines doorbreekt.

In de praktijk van het milieu-educatieve werk moet uitgegaan worden van de directe belevingswereld van de doelgroep en dan stap voor stap, als het ware in concentrische cirkels, de bredere samenhang van de verschijnselen laten zien. Men moet voorbeelden kiezen waarbij het mondiale aspect duidelijk naar voren komt. Een belangrijk probleem is dat het educatoren dikwijls ontbreekt aan deskundigheid om de grote verbanden duidelijk te maken. De benodigde wetenschappelijke kennis is er meestal wel, maar door structurele en/of financiële problemen is het moeilijk de resultaten van wetenschappelijk onderzoek te "vertalen" in een voor de werkers in het veld bruikbare vorm.

In het algemeen is de belangrijkste bottleneck bij de verdere ontwikkeling van de milieu-educatie het ontbreken van samenwerking en integratie. Op het niveau van de rijksoverheid blijken allerlei directies, hoofd-directies en departementen langs elkaar heen te werken. Ook op lokaal niveau is er sprake van veel versnippering en weinig samenwerking. Er is geen behoefte aan nieuwe instellingen met een nieuwe visie, maar wel aan modellen van samenwerking. Daarnaast zijn er ook voor het onderwijs modellen voor vakkenintegratie nodig. Ten slotte is er nog veel behoefte aan concreet lesmateriaal. Bij de ontwikkeling van een en ander kan een Landelijk Centrum voor Natuur- en Milieu-educatie een belangrijke rol spelen.

SAMENVATTING EN SLUITING (Schroevers)

Ik wil in sneltreinvaart nog even door de studiedag, om u een idee te geven van de opdrachten die we uit deze studiedag gehaald hebben. Ik geloof dat we het daarbij moeten laten en dat het in het verslag wel wat uitvoeriger zal worden behandeld. Zo is er gevraagd, of het milieuprobleem een luxeprobleem is.

Er is ook gevraagd of milieu-educatie eigenlijk nog wel zin heeft als die zo weinig weet te bereiken. Op deze beide vragen is hier in dezelfde zin geantwoord, namelijk, dat het geen luxeprobleem is.

Milieu-educatie moet blijven en kan een belangrijke rol vervullen.

Wat wel gezegd wordt is, dat milieu-educatie vanuit dit perspectief een mondiale visie moet hebben en dat daarbij de mondiale werkers nodig zijn. Het is betreurenswaardig dat die er niet zijn.

Over informatie tegenover educatie tegenover actie is gepraat en over informatie die moet leiden tot mondigheid is gepraat. Verder is er gezegd dat niet de overheid de zaak moet gaan sturen. Op die manier is er een beeld naar voren gekomen dat ze aardig weten wat we zouden willen en dat we daarbij de hulp nodig hebben van anderen. Anderen die hier voor een belangrijk deel niet aanwezig zijn. Ik geloof dat dat een van de punten is die naar de toekomst verwijst.

Kijken we naar de uitvoering van het werk dan blijkt dat er nogal wat bottlenecks zijn. De basisvoorwaarden om het te kunnen doen moeten worden gezocht in financiën en wetgeving. Dat zijn voorwaarden waar we aan moeten voldoen. Daarnaast moeten er mogelijkheden zijn om aan informatie te komen: de bibliotheken waar je terecht kunt e.d.

Dat verwijst vanzelf naar dat andere belangrijke punt dat meermalen genoemd is, namelijk de aanwezigheid van een landelijk centrum waarin je die informatie kunt onderbrengen. Verder is er gezegd dat de samenwerking tussen plaatselijke en regionale groepen, nogal te wensen overlaat en hetzelfde is gezegd over de manier waarop departementen met elkaar plegen om te gaan of niet om te gaan.

Ten slotte is er bij die uitvoering nog iets gezegd over de vraag naar de relatie die er bestaat tussen het onderzoek en de milieu-educatie.

Welke onderzoeksresultaten zijn er, op welke manier komen ze ter beschikking aan de mensen en op welke manier kunnen we ervan gebruik maken. Tot zover dus de vraag, wat de voorwaarden zijn om tot de uitvoering van zo'n plan te gaan komen. En dan komt het probleem van de concretisering van de hele gedachte, waarbij het gaat om de exotiserende aard van het hele probleem te verkleinen. Hoe moeten we dat gaan doen? Er zijn een paar ideeën gelanceerd en er zijn wat algemene opmerkingen gemaakt over het lesmateriaal en de methodiekverwerking die daarvoor nodig zijn. Van één kant uit is de gedachte gekomen over een proefproject waarin mondiale vorming, volwassenen-educatie en milieu-educatie samengebracht worden. Daarbij werd bedoeld, dat als doelgroep wijzelf zouden moeten dienen. We zijn dan terecht gekomen bij de vraag naar de doelgroepen: voor wie we moeten werken en op welke manier moeten we dat doen. Daar zijn we lang niet uit gekomen, maar een belangrijk uitgangspunt is dat wij aansluiting moeten zoeken bij de mensen die in de praktijk aan het werk zijn en de manieren waarop mensen met hun problemen geconfronteerd worden. Gezegd is, dat we moeten aansluiten bij het basisgebeuren. Dat is niet zo erg gemakkelijk. Het voorbeeld van een paddestoelenexcursie, waar mensen alleen maar geïnteresseerd zijn in paddestoelen, maakt dat al duidelijk. Mondiale vorming hoeft lang niet altijd te betekenen dat je over derde-wereldproblemen praat. Het is heel vaak dat je niet verder moet gaan dan tot een bepaalde manier van benaderen, een bepaalde manier van denken, die anders is dan we traditioneel gewend zijn. De vraag is: hoe ver moet je bij de verschillende doelgroepen gaan. Dat is iets waar we nog lang niet uit zijn en waarover het denken nog maar aan het begin staat. Een paar punten zijn daarbij genoemd, zoals het idee van de opbouwende twijfel. Dat je dus vanuit een onzekerheid (het niet kennen van alle relaties) een zekerheid moet vinden. Dat is iets heel vreemds voor de mensen en geldt bijvoorbeeld bij het determineren van paddestoelen.

Het tweede punt, dat aan de orde is gesteld, is de vraag: moet je de zaak holistisch benaderen. Bij een andere groep is gesproken over het introduceren van systeemdymanica, terwijl in de voorbereidende stukken iets gezegd werd over gezond verstand.

Er zijn algemene basiswaarheden, waar we allemaal dagelijks mee geconfronteerd worden, en die we allemaal kunnen begrijpen. Die zijn van enorm belang voor het uitstippelen van een weg van hoe men zich als mens in de wereld hebt te gedragen. Dat is een heel goed uitgangspunt voor een nieuwe omgang met de wereld. Daarop moeten we aansturen en dat zou je dan inderdaad holistisch of gezond verstand kunnen noemen. Daar waar dat vorm moet worden gegeven zal men natuurlijk met systeemdynamische aspecten te maken krijgen. Verder is nog genoemd de stap voor stapbenadering, waarbij je je moet realiseren dat je niet vanaf de eerste confrontatie met een probleem direct het hele wereldprobleem erop kunt stapelen. Dat moet heel voorzichtig gebeuren. Tenslotte kunnen de dingen ook in verschillende circuits tegelijk plaatsvinden.

Iemand die geconfronteerd wordt met mondiale structuren, verdergaande ideeën, achterliggende factoren en die zelf bijvoorbeeld op school, de kerk of een politieke partij heeft ervaren, zal daar eerder door aangesproken worden. Met het opsommen van deze lijst van voorwaarden die we moeten stellen als we hier mee verder gaan, hebben we al een aardige weg uitgestippeld. De vraag is nu hoe dat in de praktijk moet worden vormgegeven. Dat is dus de vraag naar de follow-up van deze dag.

We zijn nu zo langzamerhand aan de afsluiting van deze dag gekomen en het is misschien toch wel aardig om daar nog even stil te staan bij hetgeen dit heeft opgeleverd. Aan het begin van de dag, bij de opening, heeft de heer Wals in het kort de historie van de Commissie voor Natuurbeschermingseducatie geschetst. Hij heeft laten zien dat het veld van die commissie zich in de loop van de tijd nogal heeft uitgebreid. Je zou kunnen zeggen: de commissie is zo langzamerhand steeds meer op het veld van de natuur in zijn algemeenheid gekomen.

Natuurbescherming is een beetje een ouderwets woord geworden. In ieder geval weten we nu, dat het bij onze educatieve doelstellingen niet gaat om het ontzien van natuurreservaten. Het gaat wel om een andere houding tegenover alles, wat buiten het menselijke handelen tot stand komt.

De Commissie heet nog steeds CNBE, maar je zou ook kunnen zeggen dat het op dat moment voor die commissie tijd werd zichzelf CNE te noemen, de commissie voor Natuureducatie. Later is dat nog weer veranderd want toen kwamen zo langzamerhand allerlei bedreigende aspecten erbij. Die waren in het veld van de natuureducatie evenzeer van belang. Daarin ging dus een soort integratie ontstaan, waardoor de commissie meende dat hij zich ook met de algemene milieuproblematiek moest gaan bezighouden. Zo is dan de situatie ontstaan, waarin eigenlijk de commissie een andere naam zou kunnen gaan krijgen: CNME, de Commissie voor Natuur- en Milieu-educatie. Misschien zou je kunnen zeggen dat de natuureducatie als een specifieke vorm van de milieu-educatie wordt gezien, zodat misschien die "n" nog kan vervallen. Langzamerhand gaan we naar de CME toe, dat is de Commissie voor Milieu-educatie. Als we zo de gesprekken van vandaag volgen, dan is het terrein zich langzamerhand nog meer aan het uitbreiden. Dan is eigenlijk milieu, alles waar de mens mee te maken heeft. Het gaat de educatie dus aan en dan zou de commissie eigenlijk CE moeten gaan heten. In 1973 heeft de Duitse maatschappijkriticus en dichter, Hans Magnus Enzensberger, een analyse gemaakt van de toenmalige milieubeweging. Hij heeft daar een beetje de pan mee aangeveegd en dingen gezegd, die we ons zeer moeten aantrekken.

Hij sprak in dat artikel over het "globaliseren" van de dingen waar we mee bezig zijn. Er zijn allerlei belangengroepjes, die plotseling ontdekken dat hun belang onderdeel is van een veel groter belang. Dan eisen ze dat grotere belang op en gaan spreken over verandering van de wereld, waarbij ze dat dan doen vanuit hun eigen enge standpuntje waar ze deskundig in zijn. Hij ziet dit als een groot gevaar. Ik ben het grotendeels met hem eens, maar deel zijn mening niet helemaal. Het globaliseren, het erkennen dat jouw problemen afgeleide problemen zijn van algemene mondiale problemen is heel belangrijk. Maar we moeten ons er wel voor hoeden dat we met die wetenschap de wereld allerlei dingen willen opdringen vanuit ons eigen kleine beperkte veldje. Denkend aan de plaats die de CNBE of de natuur- en milieu-educatie in Nederland inneemt en als we zien welke enorme terreinen van de ontwikkelingssamenwerking er nu bij worden betrokken, dan zie

ik dat we hier dat risico lopen. Het risico, dat we zo'n ontzettend pretentiefus groepje worden dat denkt de wereld te kunnen veranderen vanuit de ideeën die het over natuur en milieu heeft opgedaan. Dat laatste moeten we niet. Ik vind dat we ons wat dat betreft een beetje bescheiden moeten opstellen. Dat betekent niet dat we er niet voor hoeven te vechten, dat we ook niet de poot stijf mogen houden ten aanzien van de dingen waar we zeker van zijn. Die zekerheid ontleen we aan het feit dat we met z'n allen afhankelijk zijn van diezelfde natuur, die de economie en de sociale verhoudingen van mensen überhaupt mogelijk maakt. Dat gaat niet alleen natuurbeschermers aan. Vanuit dit gezichtspunt kunnen we ons richten op allerlei deelaspecten die zich in de wereld voordoen. Daarmee leiden we onszelf naar datgene, wat in overheidsjargon meestal met facetbeleid wordt aangeduid. Daar waar ontwikkelingssamenwerking ter sprake is, komt het milieu-aspect om de hoek en overal waar veranderingen plaatsvinden, waar beslissingen genomen worden kun je inhaken op de dingen die er zijn. Dat moeten nooit laten, ook als we ons de beperkingen bewust zijn. Ik heb daarvoor vandaag inspiratie gevonden. Ik hoop dat dat ook bij anderen zo geweest is. Zelfs zonder de follow-up, die er zeker komen moet, is deze studiedag toch al een succes geweest.

We weten nu wat ons gevraagd wordt, maar we zijn nog niet in staat geweest dat antwoord al te vinden. Dat kan ook moeilijk. Maar als we geïnspireerd zijn dan kunnen we er nu verder over nadenken. Bij een volgende keer moeten we inderdaad met nieuwe ideeën komen, die ons op sporen zetten waar in de praktijk wat mee te doen valt. Want die praktijk, daar gaat het natuurlijk uiteindelijk allemaal om. Ik dank u voor uw aanwezigheid en ik wil de studiedag hierbij sluiten.

VERVOLG OP DE STUDIEDAG

Tijdens de studiedag zijn reeds verschillende zaken naar voren gekomen, die een vervolg daarop zouden moeten bewerkstelligen.

Zo werden genoemd:

- een verslag van de studiedag met aanbevelingen voor de toekomst,
- een uitgebreide, meerdaagse studieconferentie in 1983,
- bespreking van de educatieve implicaties van de WCS in interdepartementaal verband,
- een praktijkgericht proefproject.

In meerdere of mindere mate wordt reeds aan deze vervolgactiviteiten gewerkt. Zo wordt getracht een studieconferentie in september of oktober 1983 te organiseren, terwijl het Tropenmuseum begin 1983 het 4-jarige educatieve project "Oorzaken van milieuproblemen in de derde wereld" zal starten. Het ligt in de verwachting dat, zij het op langere termijn, ook het interdepartementale gesprek over dit onderwerp op gang zal komen.

Een belangrijk resultaat van de discussies na de studiedag was de erkenning, dat de ontwikkelingswerkers veel nauwer bij dit werkterrein betrokken zouden moeten worden. Daarom is voorgesteld, om aan de hand van praktische notities, hen voor een aantal gespreksronden uit te nodigen. Dat moet ertoe leiden, dat theorieontwikkeling en praktijkuitvoering van verschillende kanten worden aangepakt, waarmee het draagvlak van de activiteiten aanmerkelijk wordt verbreed. Zeker ten behoeve van de voorgenomen studieconferentie zal dat van voordeel zijn.

Tijdens verschillende (ook internationale) bijeenkomsten is de afgelopen maanden gesproken over de wijzen, waarop de WCS kan worden "vertaald" in educatieve termen. Aangezien de studiedag ook tot een dergelijke aanpak zou moeten leiden, wordt hier (nog een vrij willekeurige) opsomming gegeven van zaken, die om uitwerking vragen. Steeds opnieuw blijkt grote behoefte te bestaan aan educatief materiaal dat zowel door vrijwilligers als door professionele diensten kan worden gebruikt.

Dergelijk materiaal, dat ingaat op oorzaken en aard van mondiale milieuproblemen, is nog maar schaars voorhanden.

Twee voorbeelden betreffen het volgende. Unesco heeft een uitgebreide afficheserie geproduceerd, waarvan momenteel wordt onderzocht, of deze voor de Nederlandse situatie kan worden bewerkt tot wat toegankelijker materiaal. Daarnaast bestaat er een uitstekende film op dit gebied, "The haunt of man" geheten, die mogelijk in veelvoud kan worden aangekocht. Het is te verwachten, dat het eerdergenoemde project ook concreet educatief materiaal zal opleveren. Ook de aktie in het kader van "10 jaar UNEP" heeft onderwijsmateriaal opgeleverd.

De WCS toont (impliciet) aan, dat we er niet zijn met het benaderen van de geijkte doelgroepen: het onderwijs, de recreant, de opbouwwerker en dergelijke. Een onconventionele benadering van degenen, die politieke of industriële besluiten nemen of daarop invloed hebben, is noodzakelijk. In navolging van een Amerikaanse universiteit zal worden gezien, of een cursus voor dergelijke personen kan worden gerealiseerd. Daarnaast bestaat er (nog vage) plannen te komen tot één of meer experimentele case-studie waarbij in het bijzonder zal worden nagegaan welke relaties er bestaan tussen de aard en mogelijkheden van "boodschap" en "doelgroep" en welke maatschappelijke belemmeringen deze relaties kunnen verstoren.

Op regionaal en lokaal niveau is het denkbaar, dat verschillende experimenten tot ontwikkeling komen. Een belangrijk doel daarvan is te zien, op welke wijzen samenwerking tussen educatieve milieuorganisaties en -instanties en die uit de sfeer van de ontwikkelingssamenwerking tot stand kan komen.

In verschillende Westeuropese landen (maar ook de Verenigde Staten en bijvoorbeeld Australië en bepaalde ontwikkelingslanden), is men doende de WCS educatief te vertalen. Gezien de uitgesproken ideeën die hierover reeds in sommige landen leven, lijkt het zinnig om tot een gedachtenwisseling te komen. Zo wordt getracht eind 1983 een groep van 25 voor- aanstaande personen, werkzaam in de natuur- en milieu-educatie in Groot-Brittannië, een bezoek aan Nederland te laten brengen en zal mogelijk in 1984 een tegenbezoek plaatsvinden. Ook in Engeland gaat in het schooljaar een experiment van start onder ongeveer 500 basisscholen, waar de WCS in het centrum van de belangstelling zal staan.

Er is verzocht, of een uitwisseling met Nederlandse scholen zou kunnen plaatsvinden. In Benelux-verband is het niet uitgesloten, dat een uitwisseling op gang komt op het gebied van de WCS, waaronder de educatieve aanpak.

Natuurhistorische en andere musea, planten- en dierentuinen bezitten uniek levend en dood materiaal, dat de bezoeker kan confronteren met de internationale milieuproblemen. Dit potentieel wordt educatief onvolgende gebruikt. Een samenwerkingsproject (eventueel op internationaal niveau) zou tot een planmatiger aanpak kunnen leiden.

De Stuurgroep-WCS heeft het voornemen een aantal voorlichtingsactiviteiten ten aanzien van de WCS te starten. Vanuit educatieve hoek kan hierop goed worden aangesloten.

Dit scala van activiteiten is niet het uitvloeisel van een concreet plan. Eerder kan worden gesteld, dat uitvoering van zulke activiteiten moet worden gezien als bouwstenen voor zo'n plan. Daarmee moet het immers mogelijk zijn te komen tot bepaalde accenten, die bepalen hoe een toekomstige strategie wordt ontwikkeld. Echter, ook de theoretische kant van dit geheel vraagt om een uitgebreide aanpak. Vragen, die zich daarbij voordoen, liggen bijvoorbeeld op terreinen, zoals die in het verslag zijn weergegeven onder het kopje "voorbereiding discussie".

Samenstelling voorbereidingsgroep

C.A. Bleijerveld	Commissie voor Natuurbeschermingseducatie
Mw. drs. W.H. Kal	Tropenmuseum
Ir. Chr. Maas Geesteranus	Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Hoofddirectie Natuurbehoud en Openluchtrecreatie, Directie Algemene Beleidsaangelegenheden
Drs. P.J.A. van Mensch	Commissie voor Natuurbeschermingseducatie
Drs. P.J. Schroevers	Commissie voor Natuurbeschermingseducatie
C. van der Vleuten	Extern deskundige

Notulisten

Mw. L. van Brederode en mw. J. Dankelman, Stuurgroep WCS.

H. Gerrits, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk,
Hoofddirectie Natuurbehoud en Openluchtrecreatie, Directie Algemene
Beleidsaangelegenheden.

M. Nederlof.

Ir. G.C. Weernekers, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk
Werk, Hoofddirectie Natuurbehoud en Openluchtrecreatie, Directie
Algemene Beleidsaangelegenheden.

Projekt "Energie, waar komt zij vandaan?"

1. Doel: Een samenhangend beeld vormen van mondiale problemen op het gebied van energie, milieu, economie en samenleving. Energie, als middel met behulp waarvan een samenleving gevormd wordt, wordt als uitgangspunt genomen. Het te bereiken inzicht houdt historisch besef in, maar heeft ook betrekking op het handelen van mensen in de eigen omgeving in deze tijd.
2. Doelgroepen: Docenten van VWO, HAVO en MAVO in de vakken natuur- en scheikunde, biologie, maatschappijleer, economie, aardrijkskunde en geschiedenis (door middel van docentenmateriaal); leerlingen in hetzelfde onderwijs (via docenten en via leerlingenmateriaal). Onbedoeld bereikt het projekt ook mensen en groepen in het sociaal-kultureel werk. Er is een sterke uitstraling van de inhoud van het werk naar andere projekten en organisaties, die werkzaam zijn op de gebieden energie, milieu, Derde Wereld, onderwijs.
3. Dwarsverbindingen: Geregelde kontakten met andere NCO-mondiale vormingsgroepen die in het onderwijs werkzaam zijn. Samenwerking in het kader van de BMD over energie. Samenwerking met alle milieu-organisaties op landelijk niveau. Geregelde kontakten met scholen en delen van de verzorgingsstructuur. Duidelijke plaats in de energie- en de milieubeweging op landelijk en regionaal/plaatselijk niveau (zie ook 7).
4. Middelen: Voor HAVO/VWO: 9 boekjes (rond 400 pagina's) leerlingen- en docentenmateriaal, verdeeld over 11 lespakketten. Vele hulpmiddelen: tekeningen, spelen, diaserie's, boekjes, katalogus over audio-visuele produkties. Voor MAVO: analoog aan HAVO/VWO nog te ontwerpen materiaal (1983/1984). Voor docenten: bijscholingsmethodes (proef in 1983).
5. Korte inhoud: De energieproblematiek van de geïndustrialiseerde landen kan niet los gezien worden van de mondiale energiesituatie. Eenzelfde problematiek speelt in de Derde Wereld-landen een nog veel sterkere rol en is bepalend voor de toekomst van miljarden mensen.

Inzicht in de samenhang van de energieproblemen in eigen omgeving en elders en inzicht in de samenhang van de energieproblematiek met andere probleemgebieden, zoals die van milieu, economie en samenleving zijn noodzakelijk om keuzes te kunnen maken. Dit zijn onder andere keuzes met betrekking tot de ontwikkelingsproblematiek, de energievoorziening en het behoud van de ecosystemen op aarde om positieve voorwaarden te scheppen of te herstellen voor het leven van iedereen.

6. Verspreiding/publiciteit: Het HAVO/VWO-materiaal is - afhankelijk van het betreffende lespakket - verspreid in oplagen van 1.000-2.000. Voor publiciteit wordt er gebruik gemaakt van persberichten (met name onderwijsbladen), stands (ook Nationale Onderwijs Tentoonstelling, onder andere 1983), folders, artikelen etc. Plan voor 1983 is de verspreiding van een tweede versie te laten verzorgen door een educatieve uitgeverij.
7. Evaluatie/feedback: Door het materiaal uit te testen op proefscholen (plm. 15). Gebruikte middelen: vragenlijsten voor leerlingen en docenten, gesprekken met docenten, observaties door de projectmedewerkers in de klas en een kwantitatief onderzoek naar het bereik van het project (1981).
8. Follow-up: De uitgave van de HAVO/VWO-lessen na herziening wordt, wanneer de NCO hieraan meewerkt, in 1983 verzorgd door een uitgeverij waarna ze in 1984 op de markt gebracht kunnen worden. De opgedane ervaring wordt gebruikt om in 1983 te starten met een overeenkomstige serie voor het MAVO, die evenwel iets kleiner van omvang zal worden. Het werk hieraan zal tot in 1984/1985 voortduren. Een verdere ondersteuning voor docenten wordt verzorgd in de vorm van bijscholingen, mits een nog uit te voeren vooronderzoek aantoont dat dit zinvol is.
9. Tijdschema: januari-augustus 1983: herziening van de lessen voor HAVO en VWO, samenstelling van de diaserie over energie en Derde Wereld en kontrakt met een uitgever. Oriëntering en voorbereiding van het MAVO-project en onderzoek voor het bijscholingsproject.

September-december: ontwerp en konstruktie van het MAVO-lesmateriaal.
Voorbereiding van de bijscholing en uitvoering van enkele proefkoursussen.

In 1984 wordt het HAVO/VWO-materiaal uitgegeven, wordt het MAVO-materiaal gemaakt en uitgetest en vindt de uitvoering plaats van de bijscholingen in een vorm, waarvoor gekozen is op grond van het onderzoek van 1983.

In 1985 kan het MAVO-lesmateriaal uitgegeven worden.

10. Uitvoerders: Het edukatieve materiaal wordt samengesteld door Mathieu Peulen (0,3 weektaak), Aart Vermeulen en Bouwe Taverne (beiden 0,7). Vanuit de stichting werken mee: Hans Nusink (0,25, administratie en publiciteit) en Theo Poort (free-lance, boekhouding). In 1983 worden nieuwe medewerk(st)ers gezocht voor de bijscholingen (0,2) en voor vormgeving van het MAVO-projekt (free-lance). Begeleiders: Frits Hesselink (leraar maatschappijleer) en Pieter Schroevers (bioloog).
11. Financiën: Kosten: f 200.605,-- in welk bedrag de inkomsten verrekend zijn, evenals de bijdrage van de Stichting voor Milieu-educatie ten bate van huisvesting van het projekt.

Projekt "Leefbaar is anders"

Leefbaar is anders is een tentoonstellingsprojekt, opgezet door Buro Studium Generale en Buro Ontwikkelingssamenwerking van de Technische Hogeschool Eindhoven. Het projekt omvat de volgende onderdelen:

- Een tentoonstelling die (in dertienvoud) sinds september 1979 door Nederland en België reist. Het is géén technische tentoonstelling. Zij is voor iedereen toegankelijk en begrijpelijk en zij wil vooral duidelijk maken dat er verschillende typen technologie bestaan. De keuzen daartussen worden door de maatschappij gemaakt. 'Harde technologie' wordt volgens de makers van de tentoonstelling gekenmerkt door milieuvervuiling, energie- en grondstoffenverspilling, grootschaligheid, hoge kapitaalskosten en ondoorzichtigheid. Harde technologie hoort bij een maatschappij die gericht is op economische groei, materiële welvaart, luxe, individuele prestatie en concurrentie kortom bij een maatschappij die gebaseerd is op uitbuiting van het individu, het milieu en de derde wereld. Een maatschappij waarin ook de allerarmsten een kans krijgen en die gericht is op stabiliteit, geestelijk welzijn, solidariteit en soberhe heeft, aldus de makers van de tentoonstelling, behoefte aan 'zachte technologie'. Zachte technologie is milieuvriendelijk, energie en grondstoffen besparend, eenvoudig en begrijpelijk, kleinschalig en arbeidscheppend. Van harde en zachte technologie worden in de tentoonstelling vele voorbeelden gegeven, zowel uit de rijke westerse landen als uit de derde wereld. De tentoonstelling wil duidelijk maken dat technologische ontwikkeling niet uitsluitend door technici en ingenieurs worden bepaald, maar dat consumenten, burgers en politici daarop belangrijke invloed kunnen uitoefenen. De tentoonstelling is - onder bepaalde voorwaarden - door iedereen te lenen. Meer inlichtingen kunt u krijgen bij Stichting Ideecentrum, Postbus 534, 5550 AM Valkenswaard, tel. 04902-40038.

- De tentoonstelling in het klein. Alle panelen van de tentoonstelling zijn afgedrukt op A4-formaat en gebundeld tot een boekje. Deze bundel kan besteld worden door f 3,-- + f 2,30 porto over te maken op postgiro 5246155 van het Ideecentrum te Valkenswaard, onder vermelding van Tentoonstelling in het klein.
- Een katalogus met artikelen, waarin uitgebreider op de in de tentoonstelling behandelde onderwerpen wordt ingegaan. De katalogus is te bestellen door f 8,-- + f 4,25 porto, over te maken op de genoemde giro, onder vermelding van Katalogus.
- Een filmkatalogus. Deze bevat een selectie van films, diaserieën en videobanden die in Nederland te huur zijn, over de thema's van de tentoonstelling. De filmkatalogus kosten f 5,-- + f 2,30 porto, en is te bestellen door geld op genoemde rekening te storten.
- Een diaserie. Voor het vooraf of het achteraf bespreken van de tentoonstelling in de klas of groep is er van elk paneel een dia gemaakt. Deze diaserie is, tegen vergoeding van de verzendkosten (f 5,25) te leen in Valkenswaard (adres, zie boven).
- Een affiche, een persbericht en een persfoto voor het maken van publiciteit rond de komst van de tentoonstelling.

Wilt u meerdere boekjes bestellen, dan kunt u zelf de portokosten berekenen; de gewichten van de boekjes zijn: tentoonstelling in het klein 160 gr., katalogus 350 gr., filmkatalogus 160 gr.

Deelnemerslijst

Mw. C. Adema, consulentenschap natuur- en milieu-educatie Friesland,
Postbus 538, Leeuwarden.

Mw. A. Bannier, Wereld Natuur Fonds, Hogeweg 2, Zeist.

Mw. M. Berndsén, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk We
Stafbureau D.G.-N.R.M., Sir Winston Churchilllaan 362, Rijswijk.

H. Bezemer, Museum voor het Onderwijs, Hemsterhuisstraat 2e,
's-Gravenhage.

C.A. Bleijerveld, Commissie voor Natuurbeschermingseducatie,
Smalmaatstraat 41, Losser.

A. Boermans, Nederlandse Omroep Stichting, Van Reedenstraat 3,
Nieuwer ter Aa.

Mw. L. van Brederode, Stuurgroep-WCS, Donkerstraat 17, Utrecht.

Drs. W. Burger, Institute of Social Studies, Badhuisweg 251,
's-Gravenhage.

A. Coppes, Nationale Commissie Voorlichting en Bewustwording
Ontwikkelingssamenwerking, Van Reenenweg 39, Zeist.

Mw. I. Dankelman, Stuurgroep-WCS, Donkerstraat 17, Utrecht.

F. Darlang, Onderwijsadviescentrum, Kom van Aaiweg 4, Leiderdorp.

C.P. van Dashorst, Noorder Dierenpark, Hoofdstraat 18, Emmen.

Drs. H.P. Gallacher, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk
Werk, Hoofddirectie Natuurbehoud en Openluchtrecreatie, Directie
Algemene Beleidsaangelegenheden, Sir Winston Churchilllaan 362, Rijswijk

H. Gerrits, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk,
Hoofddirectie Natuurbehoud en Openluchtrecreatie, Directie Algemene
Beleidsaangelegenheden, Sir Winston Churchilllaan 362, Rijswijk.

K. Hartevelde, Koninklijk Instituut voor de Tropen, Mauritskade 63,
Amsterdam.

A. Haytsma, landelijk steunpunt voor Milieu-educatie, Damrak 28-30,
Amsterdam.

W. Hoogendijk, Stichting voor Milieu-educatie, Oude Gracht 42, Utrecht.

D.J. Joustra, Provinciaal Consulente natuur- en milieu-educatie Gelderland, Jansbuitensingel 3, Arnhem.

G.J. Jutten, Provinciaal Consulente natuur- en milieu-educatie Friesland, Postbus 538, Leeuwarden.

Mw. W.H. Kal, Tropenmuseum, Linnaeusstraat 2, Amsterdam.

J. Kieft, Stichting Veldstudiecentra, Flevolaan 50, Muiderberg.

J. Koole, INVRO, Heresingel 13, Groningen.

W. Kornet, Milieu Educatie Centrum, Genneperweg 145, Eindhoven.

Dr. B.M. Lensink, Nederlandse Commissie voor Internationale Natuurbescherming, Plantage Kerklaan 38-40, Amsterdam.

J. Lentink, Regionaal Centrum voor Natuur- en Milieueducatie Allardsoog, J. v.d. Wielenweg, Bakkeveen.

Mw. T. Lubach, Stichting Gelderse Milieufederatie, Zijpendaalseweg 44, Arnhem.

Ir. Chr. Maas Geesteranus, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Hoofddirectie Natuurbehoud en Openluchtrecreatie, Directie Algemene Beleidsaangelegenheden, Sir Winston Churchilllaan 362, Rijswijk.

P. Maréchal, Stichting Mondiaal Alternatief, Postbus 168, Zandvoort.

Drs. P.J.A. van Mensch, Commissie voor Natuurbeschermingseducatie, De Sitterlaan 108, Leiden.

Mw. M. Kranendonk-Schwartz, Landelijk Milieu Overleg, Donkerstraat 17, Utrecht.

M. Nederlof, Dijkgraaf 4-9a, Wageningen.

Mw. J. Nip, Centrum voor Schoolbiologie, Schouw 16-41A, Lelystad.

Mw. J.C. van Noordwijk-van Veen, Wereld Natuurfonds, Hogeweg 2, Zeist.

P. Nijhoff, Stichting Natuur en Milieu, Donkerstraat 17, Utrecht.

H. Oonk, Centrum voor Europese Vorming in het Nederlandse Onderwijs, Breedstraat 16a, Alkmaar.

A.M. van Oosten, Koninklijk Instituut voor de Tropen, Mauritskade 63, Amsterdam.

B. Papendorp, landelijk steunpunt voor milieu-educatie, Damrak 28-30, Amsterdam.

H.A.D. Pentenga, Provinciaal Consulente Natuur- en Milieueducatie Groningen, Postbus 1544, Groningen.

Drs. J.B. Pieters, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Hoofddirectie Natuurbehoud en Openluchtrecreatie, Directie Algemene Beleidsaangelegenheden, Sir Winston Churchilllaan 362, Rijswijk.

J. Reichert, INVRO, Heresingel 13, Groningen.

H. Rensenbrink, Artis, educatieve dienst, Plantage Kerklaan 38-40, Amsterdam.

R.B. Schmidt, School en wereld, Wulverderlaan 1a, Santpoort.

Drs. P.J. Schroevers, Commissie voor Natuurbeschermingseducatie, p/a Rijksinstituut voor Natuurbeheer, Kasteel Broekhuizen, Leersum.

A. Schut, Provinciaal Consulente natuur- en milieueducatie Noord-Brabant, Willem II-straat 15A, Tilburg.

P.J. Steltman, Instituut voor Natuurbeschermingseducatie, Plantage Middenlaan 41, Amsterdam.

Drs. P. Teernstra, Stichting voor de Leerplanontwikkeling, sectie Natuurwetenschappen, Postbus 2041, Enschede.

J. Tuttel, Provinciaal Consulente natuur- en milieueducatie Drenthe, Postbus 125, Assen.

Drs. Y.N. v.d. Veen, Commissie voor Natuurbeschermingseducatie, D. Papestraat 68, Boekelo.

Drs. J. Veenvliet, Natuurmuseum Natura Docet, Oldenzaalsestraat 39, Denekamp.

H. Verheij, Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, Dr. Reyersstraat 12, Leidschendam.

C. Verloop, Hortus de Wolf, Kerklaan 30, Haren.

G. Vermeulen, Stichting voor Milieu-edukatie, Oude Gracht 42, Utrecht.

J. de Vletter, Stichting Werkgemeenschap Ideecentrum, Postbus 534, Valkenswaard.

C. v.d. Vleuten, St. Goedelestraat 1, Eindhoven.

J. de Vos, Instituut voor Natuurbeschermingseducatie, Rijksstraatweg 31, Baambrugge.

Mw. B.G. de Vries, Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, Dr. Ryersstraat 12, Leidschendam.

R.E. de Vringer, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Hoofddirectie Natuurbehoud en Openluchtrecreatie, Directie Algemene Beleidsaangelegenheden, Sir Winston Churchilllaan 362, Rijswijk.

H. Wals, Gem. School- en Kindertuinen, Leidsestraatweg 77, 's-Gravenhage.

Ir. G.C. Weernekers, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Hoofddirectie Natuurbehoud en Openluchtrecreatie, Directie Algemene Beleidsaangelegenheden, Sir Winston Churchilllaan 362, Rijswijk.

J. Wensing, Burgers Zoo, Schelmseweg 85, Arnhem.

M.J. Wiersma, Provinciaal Consulents natuur- en milieueducatie Zeeland, Postbus 334, Goes.

Mw. G. Wuring, Regionaal Centrum voor Natuur- en Milieueducatie Allardsoog, J. v.d. Wielenweg, Bakkeveen.

Literatuurlijst

Algemeen

- Anon., z.j. Verslag van de Nederlandse Delegatie naar de 15e Algemene Vergadering van de Internationale Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN), 11-23 oktober 1981, Christchurch, Nieuw-Zeeland, Rijswijk.
- Anon., 1980 Verslag van het symposium "Milieuproblemen in de derde wereld". Leidse Biologen Club, Leiden.
- Anon., 1981 Advies WCS. Voorlopige Centrale Raad voor de Milieuhygiëne, Rijswijk.
- Barney, G.O., 1977 The Global 2000 Report to the President. Council on Environment Quality and the Department of State. Washington D.C.
- Boermans, A. (red.), 1981 Bewaar de aarde. In het perspectief van de World Conservation Strategy, Amsterdam.
- Brandt Commission, 1980 North-South; a programme for survival, Londo
- Burger, W., 1979 The quest for sustainable patterns of development. Paper for UNEP-ECE Regional Seminar on Alternative Patterns of Development and Lifestyles, Ljubljana, Yugoslavia.
- Curry-Lindahl, K., 1972 Conservation for survival, an ecological strategy, London.
- Curry-Lindahl, K., 1979 Is Aid for Development Countries Destroying their Environment. Oryx (1979) 15.

- Curry-Lindahl, K., 1979 Development assistance with responsibility
environment and development in developing
countries. Summary of a Report to the Government
of Sweden. Ministry for Foreign Affairs,
Stockholm.
- Dankelman, I. 1979 Deskundigheid Ecologie in Ontwikkelingssamen-
werking, Leiden.
- Eckholm, E., 1982 Down to earth, London.
- European Environmental The World Conservation Strategy and the
Bureau, 1982 European Communities, Report of a seminar,
Brussel.
- Harvey, B. and G. Knamiller, Development and Conservation. A Global Dilemma.
1981 Environmental Conservation 8(1981)3.
- International Union for World Conservation Strategy, Gland.
Conservation of Nature and
Natural Resources, 1980
- Kleinpenning, J. (red.), Milieuproblemen in de derde wereld, Assen.
1980
- Mansvelt Beck, J., 1981 Milieu en derde wereld. In de serie: Verkenningen
in culturele ecologie, Delft.
- Mörzer Bruyns, M.F. en Milieu- en natuurbeheer in ontwikkelingslanden.
A.C. Heringa, 1972 De betekenis van de ecooloog bij de ontwikke-
lingssamenwerking. Landbouwkundig Tijdschrift
84(1972)8.
- Nationale Advies Raad voor Advies Ecologie en Ontwikkelingssamenwerking
Ontwikkelingssamenwerking (nr. 57), 's-Gravenhage.
1978

Natuurbeschermingsraad,
1981	World Conservation Strategy. Advies van de
Natuurbeschermingsraad, Utrecht
OECD, 1979	Facing the Future (Interfutures), Paris
Spaink, E., 1973	Milieuproblematiek en de ontwikkelingslanden
Trans-aktie 2(1973)4.
Stuurgroep-World
Conservation Strategy, 1981	Verslag studiedag Ecologie en Ontwikkelings-
samenwerking.
Westermann, J.H., 1980	Strategie voor het behoud van de biosfeer
AO-reeks nr. 1805.
Wiersum, K.F., 1972	Ontwikkelingssamenwerking en milieubeheer-
een terreinverkenning. Landbouwkundig
Tijdschrift 84(1972)8.
Willems, H., 1976	Grondstoffen. Hun probleem? Ons probleem?
BijEEN-publikaties, cahier 4.

Edukatie

Anon., 1980	Leefbaar is anders (aktiviteitenhandleiding,
tentoonstellingskatalogus, aktiviteitenkrant
(1982), verslag reizend tentoonstellings-
projekt). Technische Hogeschool, Studium
Generale, Eindhoven.
Baines, J., 1981	Down to earth, up to us. A layman's guide to
the World Conservation Strategy. Council for
Environmental Education, Reading.
Baltzer, J.S. van der Doef
S. Karsten en T. Peetsma,
1981	Mondiale vorming in het voortgezet onderwijs
deel 1 (Een inventarisatie) en deel 2
(Meningen in de praktijk). Kohnstamm Institu
Amsterdam.

- Centrum voor Natuur-educatie, z.j. Milieu hier en daar, Maastricht.
- Commissie voor Natuurbe-schermingseducatie, 1982 De World Conservation Strategy en de natuur-en milieueducatie. Tweede, herziene uitgave, Rijswijk.
- Dellen, P. van, J. de Jong, Projektboek Energie, Nijmegen/Haren.
J. Koole, C. Tönissen en
C. Wijlens, z.j.
- Dellen, P. van en Energie, Groningen.
J. de Jong, 1979
- Knamiller, G., 1980 North-South: a New Education Order.
IUCN-Bulletin 11(1989)12.
- Maas Geesteranus, Chr., Tussen Natuurbeleven en overleven. Mens en
1982 Natuur 33(1982)2.
- Muyden, E. van, 1981 Mondiale vorming in het voortgezet onderwijs,
deel 3 (De schoolboeken nader bekeken).
Kohnstamm Instituut, Amsterdam.
- Nederlands Comité voor Voor elk kind een boom. Onderwijs werkmap,
Kinderpostzegels, 1979 Amsterdam.
- Stichting voor Milieu-educatie, z.j. Energie, waar komt zij vandaan? Utrecht.

